

HOOFDSTUK 5

DE VRIJHEID EN DE STRIJD OM EEN NIEUW BESTAAN, 1873-1880

De mensen schaamden zich om een akker als dagloner te verbouwen, meende pater Schaap. Iedereen wilde in Paramaribo wonen en kleermaker, schoenmaker of timmerman worden. In de stad wemelde het volgens de missionaris van de mensen die dergelijke ambachten in praktijk brachten; omdat er niet genoeg werk was voor al die ambachtlieden, leefden velen in armoede. De missionarissen hadden daarom een weeshuis voor jongens op de plantage Livorno geopend. Het was hen duidelijk geworden dat de jongens niet in de stad moesten leven, waar niets van hen terecht zou komen. Op het platteland moesten de jongens opgroeien om hen zo vroeg mogelijk 'liefde en smaak in te boezemen voor de akkerbouw'. 'De Surinaamsche bodem is een goudmijn, voor wie zijn handen wil uitsteken om hem te bewerken. 'T komt er dus op aan om de menschen op hun vooroordelen te wijzen en den akkerbouw te doen eerbiedigen en liefhebben'.¹

In de jaren die volgden na de opheffing van het staatstoezicht op 1 juli 1873 zochten de vrijgemaakten hun weg naar een zelfstandig bestaan. Niet iedereen keerde zich af van de landbouw, zoals pater Schaap leek te suggereren. In de jaren zeventig bleven de vrijgemaakten de meerderheid van de plantagearbeiders uitmaken, hoewel hun aantal gestaag afnam. Op de plantages bevonden de vrijgemaakten zich te midden van een steeds meer gemêleerde groep arbeiders, want zij werkten er naast Chinezen, Creolen uit de Britse Cariben en Hindostanen. Vaak probeerden zij tegelijkertijd een zelfstandig bestaan in de landbouw op te bouwen en kochten of huurden zij een stuk grond van particulieren of van de overheid. Anderen keerden de landbouw geheel de rug toe; zij zochten hun heil in de stad of beproefden hun geluk als goudzoekers in het binnenland. Er valt geen duidelijk moment aan te geven waarop de zoektocht naar een nieuw bestaan eindigde en de reacties op de slavernij waren geluwd, maar rond 1880 leek er een zekere stabiliteit te zijn bereikt.

De ontwikkelingen die de vrijgemaakten vanaf 1873 tot 1880 doormaakten worden in dit hoofdstuk besproken. Geprobeerd wordt inzicht te krijgen in de keuzes die vrijgemaakten bewust of onbewust maakten en de omstandigheden die deze keuzes beïnvloedden en begrepsden. De komst van contractarbeiders, het verzet tegen de plantagearbeid en de ecologische omstandigheden worden daarbij in acht genomen. In de literatuur bestaat er — zoals in de inleiding werd uiteengezet — veel aandacht voor de opkomst van een Creoolse *peasantry*. Volgens de *proto-peasant* these zou deze zijn

¹BNPCR: 3610. Volgens het *Koloniaal Verslag* van 1880 waren de paters in hun opzet geslaagd en werden de wezen tot landbouwers opgeleid. De kinderen hielden zich bezig met de verbouw van cacao.

voortgekomen uit verzet tegen de plantagelandbouw en bouwden de vrijgemaakten voort op de kennis die zij tijdens de slavernij hadden opgedaan in de landbouw en in de handel (Mintz 1974: 146, 151-152; 1979: 218-219). Zoals in de inleiding werd beargumenteerd kunnen de elementen verzet, productie en handel de opkomst van de Creoolse *peasantry* en de overgang van slavernij naar vrijheid in het algemeen niet helemaal verklaren. Ook het sociale leven van de vrijgemaakte slaven en hun families moeten in acht worden genomen. De betekenis van gemeenschap, familie en gezin vormen daarom een bijzonder aandachtsveld. Om de ontwikkelingen in het gezinsleven na de emancipatie te kunnen volgen, worden hier ook de gegevens van de periode van het staatstoezicht bestudeerd.

Ten slotte wordt in dit hoofdstuk betoogd dat de drang naar onafhankelijkheid niet alleen tot uitdrukking kwam in de economie, maar ook in de Creoolse cultuur. De Afrikaans-Surinaamse religie, geneeskunde en taal gaven vorm en expressie aan de onafhankelijkheid en waren belangrijk voor het behoud van de Creoolse identiteit en groepssolidariteit.

1. Planters, vrijgemaakten en immigranten

Planters hadden moeite hun ex-slaven als vrije mensen te zien en stelden weinig vertrouwen in het Creoolse bevolkingsdeel. Aziatische immigranten werden daarentegen steeds positiever beoordeeld. De visies van de planters over Creolen en immigranten leveren uiteraard geen betrouwbare beschrijvingen op, maar reflecteren wel de veranderingen op de arbeidsmarkt (Scott 1988: 414). De denkbeelden van de planters geven bovendien een beeld van de spanningen en de onrust die de veranderende arbeidsverhoudingen met zich meebrachten. In deze paragraaf worden de opvattingen over vrijgemaakten en immigranten uiteengezet en wordt nagegaan in hoeverre de komst van immigranten van invloed was op het vertrek van de vrijgemaakten van de plantages.

Het ging niet goed met de plantagelandbouw. De koffieteelt was lang vóór de emancipatie al in verval geraakt. De suikerproductie hield de Surinaamse economie nog steeds draaiende, ook al bracht zij hoge kosten met zich mee en daalde haar exportwaarde na 1873 (Van Lier 1949: 202-203). Enkele plantages wisten hun productie enigszins te herstellen in de tweede helft van de jaren zeventig, en cacao kwam in die jaren op als handelsgewas. Over het algemeen was de plantage-economie echter tanende.² Planters vreesden voor de toekomst nu hun slaven vrije arbeiders waren geworden: `September 1863! Liberté! Egalité! Fraterité! Bravo! het Etiopische menschenras zingt Oranje Boven! en het Kaucaasische is op de fles!.... `Van 1864 tot 1880 zullen de kaarten der W. Indische zee allengs veranderd worden. Op de plekken waar thans nog voorkomt Brittisch-Fransch en Nederlandsch Guiana zal geplaatst moeten worden: onbewoond,

²*Koloniaal Verslag 1877.*

water en bosch'. Zo voorspelde Winkels de toekomst in een beeldverhaal (zie bijlage).³

Volgens de gangbare voorstellingen zouden vrijgemaakten weinig werken, omdat zij nauwelijks behoefte hadden aan geld. Zij stelden immers, zo was de redenering, geringe eisen aan hun kleding en woningen. Eten kostte hen al helemaal niets, want de rivieren en bossen leverden voldoende vis en vlees. Bananen en *aardvruchten* plantten zij op hun kostgronden.⁴ Door Winkels werd die visie in het genoemde beeldverhaal cynisch verwoord en uitgebeeld. Eén van hun personages, de vrijgemaakte heer van Kaarsensnuitsel, sprak: 'Ik ben vrij. Ja welnu dan kunnen al die blanken met hunne plantaadjes vertrekken! want dat zou al te dol wezen om voor hen te werken. Morgen ga ik wat visch vangen, verkoop de helft, koop 2 bossen bananen en ga 6 dagen lekkertjes leggen'.⁵

In de kranten werd de Creoolse bevolking als verwilderd en ongedisciplineerd geschetst. In het blad *Suriname* werd een sombere stand van zaken gegeven. Niet alleen waren tal van plantages door wildernis overwoekerd en verloren gegaan, maar ook het aantal diefstallen zou schrikbarend zijn toegenomen. Naarmate de scholen leegliepen, raakten de gevangenen steeds voller, aldus de krant.⁶ Ook in de *West-Indiër* werden de Creoolse arbeiders vrijwel alleen in negatieve zin genoemd. Zij waren heidens en lui, zwierven vrij rond en hun hoge looneisen brachten het voortbestaan van de plantages in gevaar. De stukken grond die de overheid aan de vrijgemaakten verpachtte waren de bron van alle kwaad:

De kleine landbouw waarvoor landerijen in pacht zijn afgestaan en geheel het doel der uitgifte mist, wordt meer en meer de bakermat van lediggang, zwerverij en diefstal. Vanuit die in pacht gegeven grondjes, verspreidt zich de afgoderij op eene schrikbarende wijze, waardoor alle pogingen van godsdienst en onderwijs aangewend, om het lot van de negerbevolking te verbeteren en haar intellectueel en moreel te beschaven verdrongen wordt.⁷

De negatieve berichten over vrijgemaakten overheersten in de kranten, maar toch werd er ook wat plaats voor tegenstanders van de plantersvisie ingeruimd. Een van de sterkste bestrijders van die visie was het lid van Koloniale Staten S. Van Praag. Volgens hem werden Creoolse arbeiders en hun gezinnen van de plantages verdreven om plaats te maken voor Aziatische immigranten:

Het is in Suriname een algemeen bekend feit, dat in de laatste jaren, en nog in de laatste maanden, op verschillende plantages de negerarbeiders en hunne gezin-

³SSM: Map Winkels, S 298-234.

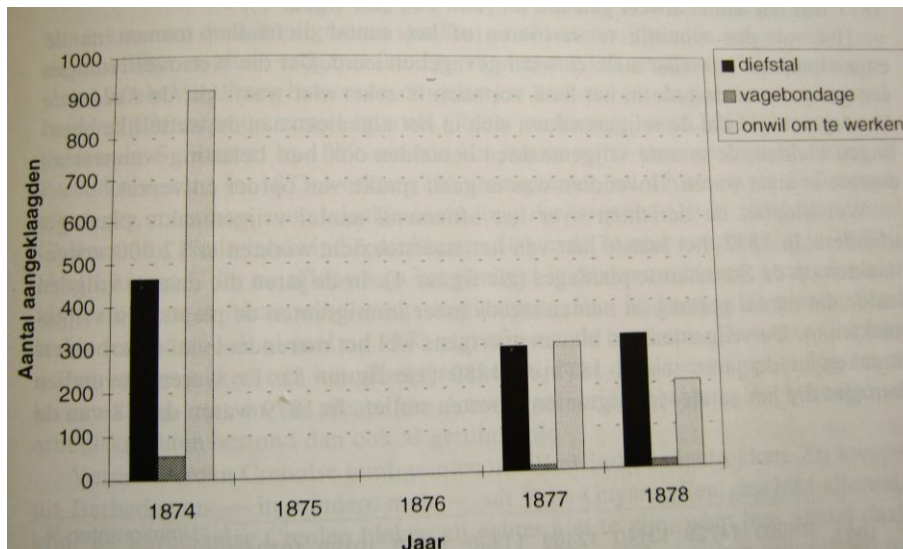
⁴In het *Koloniaal Verslag* van 1877 werd dat onder andere als reden voor de geringe ontwikkeling van de kleine landbouw gegeven.

⁵SSM: Map Winkels, S 298-34.

⁶LS: Suriname 1872-1876, in het bijzonder 1876.

⁷*West-Indiër* 1-1-1979.

nen zijn verdreven, of om plaats te maken voor koelie-immigranten, of ten gevolge van eigendunkelijke, soms onbillijke verminderingen der bestaande arbeidsloonen, of verhooging van de bestaande arbeidstaken.⁸

Figuur 7: Wetsovertredingen, 1873-1879

Opmerking: De gegevens onder 1874 vermeld, betreffen de periode 1-7-1874 tot 1-7-1875. In de *Koloniale Verslagen* werden geen gegevens vermeld van wetsovertredingen in de jaren 1875 en 1876.

Bronnen: *Koloniale Verslagen* 1877, 1879, 1881

Wat is er nu waar van al die denkbeelden? Of er werkelijk een sterke toename was van het aantal diefstallen na de emancipatie, zoals in de *Suriname* werd vermeld, valt moeilijk na te gaan. Vóór de emancipatie verleende de huiselijke jurisdictie de planters immers het recht die vergripen zelf te bestraffen en is over diefstallen weinig terug te vinden in de officiële documenten. Uit de *Koloniale Verslagen* valt wel op te maken dat er geen drastische toename was van het aantal diefstallen na 1873 ten opzichte van de jaren van het staatstoezicht (vergelijk figuur 6 en 7). Aanwijzingen dat vrijgemaakten veelvuldig zonder werk rondzierven, zoals planters beweerden, zijn er niet. Slechts

⁸ *West-Indiër* 6-10-1978. Zie verder *West-Indiër* 1875-1880, Van Praag 1879 en Hoeft 1987: 85, 153.

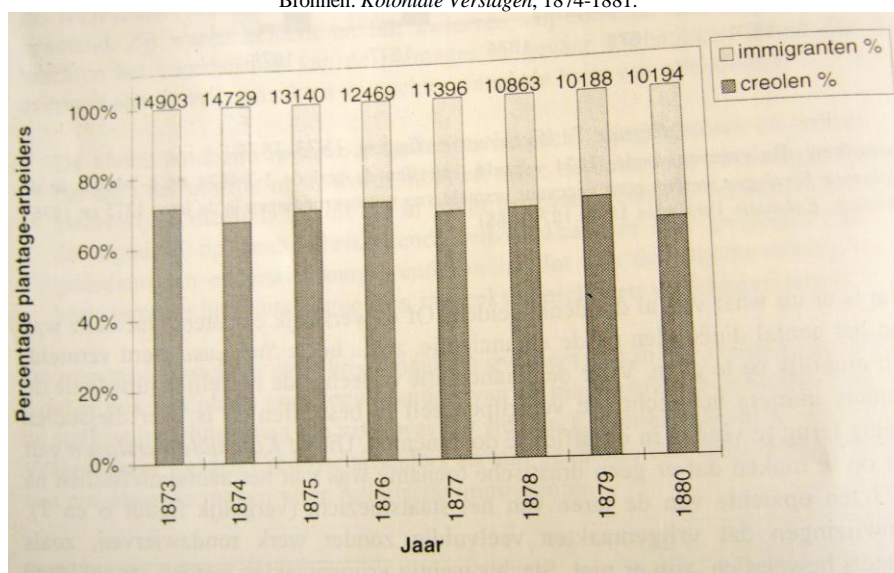
weinig vrijgemaakten werden aangeklaagd en veroordeeld wegens vagebondage. Het viel echter moeilijk te controleren of vrijgemaakten zich tegen de verboden in 's nachts zonder vergunning op het eigendom van een ander bevonden. Ook het verbod op het vrijwillig verlenen van huisvesting aan iemand die geen middel van bestaan had, was nauwelijks na te gaan. Daarvoor leefde de bevolking te verspreid over het land. Wel werden in 1874 meer dan 900 vrijgemaakten aangeklaagd wegens onwil om te werken, maar in 1877 was dat aantal alweer gedaald tot ruim 300 (zie figuur 7).

Het valt dus moeilijk te verifiëren of het aantal diefstallen toenam na de emancipatie en in welke mate er werd gevagebonded. Dat die wetsovertredingen een gevaar voor de orde in het land vormden is zeker niet waar. Uit de *Koloniale Verslagen* blijkt dat de vrijgemaakten zich in het algemeen aan de wettelijke bepalingen hielden; de meeste vrijgemaakten betaalden ook hun belasting wanneer zij daartoe in staat waren. Bovendien was er geen sprake van oproer en verzet.⁹

Wel klopten de berichten over het afnemend aantal vrijgemaakte plantagearbeiders. In 1872, het laatste jaar van het staatstoezicht werkten er 12.000 vrijgemaakten op de Surinaamse plantages (zie figuur 4). In de jaren die daarop volgden daalde dat aantal gestaag en namen steeds meer immigranten de plaats van vrijgemaakten in. De vrijgemaakten bleven overigens wel het merendeel van de arbeiders uitmaken in de jaren tussen 1873 en 1880 (zie figuur 8). Er waren bovendien plantages die het zonder

Figuur 8: Arbeid op de plantage, 1873-1880

Bronnen: *Koloniale Verslagen*, 1874-1881.

⁹Koloniaal Verslag 1877.

immigranten moesten stellen. In 1879 waren dat 58 van de in het totaal 124 plantages.¹⁰

Eind 1874 werkten er 5.019 meer vrijgemaakten dan immigranten op de plantages, namelijk 9.870 Creoolse arbeiders tegen 4.851 immigranten. Zeven jaar later, aan het einde van het jaar 1880, was dat verschil gereduceerd tot 2.758. Er werkten toen nog 6.476 vrijgemaakten en 3.718 immigranten op de plantages.¹¹

Waar kwamen deze immigranten vandaan en moesten zij worden aangetrokken om de onwillige en dure vrijgemaakten te vervangen? Of werden de laatsten weggejaagd, zoals Van Praag beweerde, om plaats te maken voor de goedkope contractarbeiders? Chinezen uit zowel Java als China, werkten al vanaf 1853 als contractarbeiders in Suriname. In 1869 meerde het laatste schip immigranten uit China in Paramaribo aan. In 1873 werkten 785 immigranten uit China op de Surinaamse plantages, maar hun aantal daalde in de loop der jaren tot 119 in 1880. Het aantal Chinezen uit Nederlands Indië daalde van 101 in 1874 naar eenenvijftig in 1880.¹² Veel Chinezen, die na afloop van het contract in Suriname bleven, vestigden zich als winkeliers in Paramaribo en op de plantages. Hun bijdrage in de plantagelandbouw werd dan ook al snel na 1873 van afnemende betekenis. De eerste Chinezen waren aangetrokken om het arbeiderstekort tijdens de slavernij op te lossen; zij kwamen dus niet in de plaats van 'onwillige' vrijgemaakten. De behoefte aan arbeidskrachten bestond dan ook al geruime tijd.

Verder werden Creoolse immigranten uit West-Indië aangetrokken. Zij kwamen uit Barbados en — in mindere mate — uit Brits-Guyana. Een geschikt alternatief voor de Surinaamse Creolen bleken zij echter niet te zijn, want hun aantal daalde van 1.431 in 1873 tot drieënnegentig in 1880. De planters waren ontevreden over de arbeidsprestaties van de Barbadianen en de Barbadianen waren op hun beurt niet te spreken over het werk op de Surinaamse plantages. In brieven aan familieleden in Barbados spuiden zij hun ongenoegen over de ervaringen in Suriname, waarna steeds minder Barbadianen de oversteek naar Suriname maakten (Zeegelaar 1871: 89).¹³

Uiteindelijk zouden Hindostanen de grootste groep immigranten vormen in de jaren tot 1880.¹⁴ In 1873 arriveerden de eerste Hindostanen uit Brits-Indië. Hun aantal groeide van 2.323 in 1874 tot 3.215 in 1878. Daarna daalde hun aantal enigszins tot 2.873 in 1880.¹⁵ De immigranten verplichtten zich tot vijf jaar contractarbeid, waarbij mannen zestig cent per arbeidstaak verdienden. Vrouwen en jongens tot vijftien jaar kregen veertig cent per arbeidstaak betaald. De taalbarrière en de onbekende gewoontes van de immigranten bemoeilijkten hun incorporatie in de plantagesamenlevingen. Tijd voor gewinning werd hen echter niet gegund, want zij moesten onmiddellijk na

¹⁰*Koloniaal Verslag* 1879.

¹¹*Koloniale Verslagen* 1875-1881.

¹²*Koloniale Verslagen* 1873-1880.

¹³*Koloniale Verslagen* 1873-1880.

¹⁴In de jaren 1890 kwamen de eerste Javaanse immigranten naar Suriname. Zij zouden, net als de Hindostanen, een belangrijke bevolkingsgroep gaan vormen.

¹⁵*Koloniale Verslagen* 1873-1880.

aankomst met het zware werk op de plantages beginnen (Hoefte 1987: 112). Velen werden ziek en stierven door het gebrek aan immuniteit. Aanvankelijk werd er veel geklaagd over de Hindostanen. Volgens gouverneur C.A. van Sypesteyn leverden vrijgemaakten over het algemeen meer arbeid dan Hindostanen, die vaak ziek waren en soms verzet pleegden.¹⁶ Ook in de *West-Indiër* werd geschreven dat de Brits-Indiërs geen voordeel opleverden en het aantrekken van de immigranten werd zelfs betreurd.¹⁷

Anderzijds deed Suriname ook niet de hoop in vervulling gaan, die immigranten koesterden toen zij hun geboortegrond verlieten (Hoefte 1987:104-105). Een Hindoestanen was in India voorgespiegeld dat vrouwen niet hoefden te werken in het 'nieuwe mooie land', zo vertelde zij de zendeling Meissel. Eenmaal in Suriname bleek de werkelijkheid anders te zijn. 'Hoe komt het dat de blanken zo slecht zijn' vroeg zij Meissel. Deze antwoordde: 'Mary, je hebt gelijk. Het komt door hun ongelooft, want omdat zij God niet vrezen, vrezen zij er ook niet voor om te liegen'.¹⁸

Blijkens het *Koloniaal Verslag* van 1876 werd de mening over de Hindostanen allengs positiever en die tendens zou zich blijven voortzetten. De gezondheidstoestand van de Hindostanen verbeterde — er werden ook maatregelen genomen om de gezondheidszorg voor immigranten te verbeteren — en zij verrichtten meer arbeid dan in de eerste jaren van hun aanwezigheid.¹⁹ De *West-Indiër* veranderde eveneens van toon. Veelvuldig werden er pleidooien gehouden voor het aantrekken van immigranten, die als enigen de plantagelandbouw in Suriname zouden kunnen redden.²⁰

De planters vonden dat de vrijgemaakten te hoge lonen eisten voor hun werk en daarom wel contractarbeiders moesten aantrekken. Er zijn echter geen aanwijzingen dat de looneisen van de vrijgemaakten zo exorbitant hoog waren als de planters schreven. Duidelijk is dat de lonen van contractarbeiders lager waren dan die van vrijgemaakten. In het vorige hoofdstuk werd immers vermeld dat vrijgemaakten rond de tachtig cent per taak verdienden. Hindostaanse mannen kregen daarentegen zestig cent voor een arbeidstaak. Daar stond echter wel tegenover dat de planters per contractarbeider 156 gulden moesten betalen voor de immigratiekosten (Emmer 1984: 98). Er zijn aanwijzingen dat vrijgemaakten meer loon vroegen na de opheffing van het staatstoezicht. De zendeling F.W. Adam schreef in 1873 vanuit Nickerie dat de vrijgemaakten, zoals verwacht, meer loon eisten na de opheffing van het staatstoezicht. Voor het oude loon, dat volgens Adam niet slecht was, wilden zij niet meer werken en de planters zagen zich voor het eerst genoodzaakt de lonen te verhogen. Dat duurde echter niet lang, want al spoedig kwamen de eerste Hindostanen, die de planters ruim van arbeidskrachten voorzagen. Met het verhoogde loon was het gedaan en de Creoolse arbeiders mochten blij zijn wanneer zij hun oude loon kregen en op de plantages konden blijven.²¹

¹⁶*Koloniale Verslagen* 1874, 1875.

¹⁷*West-Indiër* 15-3-1874 en 22-7-1874.

¹⁸ABUH: 15 Lb 11b Catharina-Sophia.

¹⁹*Koloniale Verslagen* 1876-1880.

²⁰*West-Indiër* 11-4-1877 en 2-3-1879.

²¹*Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1873: 417.

Wellicht konden planters in Nickerie de looneisen van vrijgemaakten niet opbrengen, maar er zijn aanwijzingen dat de lonen van vrijgemaakten daalden na de komst van immigranten zonder dat hun looneisen onredelijk hoog waren.²² De situatie in Coronie illustreert dit. Van Sypesteyn prees het gedrag van de vrijgemaakten in Coronie, en in 1873 noemde hij de geest onder de Creoolse Coronianen zelfs uitmuntend. Zij leverden evenveel arbeid als het jaar daarvoor toen het staatstoezicht nog gold. In de jaren die volgden bleef Van Sypesteyn positief, want de Creolen in Coronie waren veel arbeidzamer dan die elders in Suriname.²³ Aan arbeidskrachten kan er geen gebrek zijn geweest. Een trek uit het gebied vond niet plaats, terwijl veel plantages waren opgeheven. De katoenteelt, die het gebied kenmerkte, was al vergane glorie toen het staatstoezicht werd beëindigd. In het begin van 1873 maakte priester Bossers in de *Kronijken der katholieke kerk op Coronie* korte beschrijvingen van alle plantages in het district. De meeste katoenplantages waren verwaarloosd of overgegaan op de verbouw van kost. Een enkeling leefde van de veeteelt of van de verbouw van cacao.²⁴ Ook de Herrnhutter Gaissert schreef dat katoen niet veel meer opbracht. De gevolgen van de dalende katoenopbrengsten waren voor de arbeiders voelbaar. Zij wachtten soms maandenlang op hun loon. Zou de zee hen geen krabben en vis leveren en zouden de bananen niet zo goedkoop zijn, dan zou de situatie rampzalig zijn voor de bevolking, meende Gaissert. Sommigen leden al zeer onder de situatie en wanneer het mogelijk was kochten of huurden zij hun eigen grond, — uit de verslagen kan overigens worden opgemaakt dat de behoefte aan eigen grond niet alleen uit de teruglopende plantagelandbouw voortkwam, maar ook uit de wens naar zelfstandigheid.²⁵ Desalniettemin werden er in dit gebied met afnemende arbeidsplaatsen en een werkwillige bevolking contractarbeiders aangetrokken. Het aantal Creolen op de plantages bleef wel in de meerderheid. In 1875 werkten er 232 immigranten en 981 Creolen als veld- en fabrieksarbeiders in Coronie.²⁶ Op de suikerplantage Burnside werkten er tussen 1875 en 1879 gemiddeld 106 arbeiders uit Brits-Indië. Verder werkten er op die plantage in 1876 zeventien Nederlandse arbeiders, maar in 1879 waren zij alweer verdwenen.²⁷ Op Leasowes en Sarah werkten er in die jaren tussen de 101 en de 124 Brits-Indiërs. In 1881 vermeldde het zendelingenechtpaar Raekering dat de plantagearbeiders nog maar weinig contant geld kregen uitbetaald. Zij kregen enkel nog assignaties, waarvan het zeer onzeker was wanneer die in contant geld konden worden omgezet. Hindostanen kregen daarentegen wel uitbetaald. Een deel van het geld spaarden zij en van de rest maakten zij volgens E.A. Reakering sieraden. Zij smolten het geld om tot arm- en beenringen of hingen de

²²Die ontwikkeling vond ook elders in het Caribisch gebied plaats. Zie Engerman (1992: 59) en Craton (1994: 54).

²³*Koloniale Verslagen* 1874, 1875.

²⁴BS: Parochie Coronie, *Kronijken der katholieke kerk op Coronie*.

²⁵ABUH: 15 Lb 15 Salem.

²⁶*Koloniale Verslagen* 1875.

²⁷*Koloniale Verslagen* 1874. Wat voor werk de Nederlandse arbeiders deden werd niet vermeld.

munten aan halskettingen.²⁸

De komst van de immigranten kon dus negatieve effecten hebben voor het loon van de Creoolse plantagearbeiders. Niets wijst erop dat er een gevoel van lotsverbondenheid bestond tussen Hindostanen en vrijgemaakten; nooit streden zij gezamenlijk voor betere contracten of arbeidsomstandigheden op de plantages (vgl. Rodney 1981: 174-189). Toch kan worden gesteld dat de trek weg van de plantages niet werd veroorzaakt door de komst van immigranten. Evenmin nam het arbeidsaanbod op de plantages af, omdat vrijgemaakten niet wilden werken of nauwelijks eisen stelden aan hun levensstandaard. Zoals in de volgende paragraaf zal worden beargumenteerd, verlieten vrijgemaakten de plantages vooral omdat zij ander, zelfstandig werk zochten.

2. De trek weg van de plantages

De trek weg van de plantages verliep geleidelijk, maar was onomkeerbaar. In de literatuur worden daarvoor een aantal verklaringen genoemd. Zo meent Hall (1993: 55-63) dat de ongunstige regelingen na de emancipatie de vrijgemaakten van de plantages verdreven. Zoals uit het vorige hoofdstuk bleek, leidden verschillende maatregelen inderdaad tot onbegrip en verontwaardiging bij de vrijgemaakten. Zij moesten voortaan betalen voor behuizing, medische voorzieningen en voor bananen van de door hen geplante bomen. Of de planters de trek weg van de plantages hadden voorkomen door die omstandigheden te verbeteren is echter onwaarschijnlijk. Hierboven werd al genoemd dat vrijgemaakten belang hechtten aan hun onafhankelijkheid; materiële condities waren dan ook niet de enige reden om een plantage te verlaten dan wel er te blijven.

Heilbron en Besson zoeken de oorsprong van de trek weg van de plantages in marronage. Heilbron (1982: 102) meent dat vrijgemaakten na de emancipatie in de marrons hun eerste voorbeeld van productief verzet en zelfstandigheid zagen. Besson (1992: 187-191), die haar bevindingen voornamelijk baseert op gegevens over de Britse Cariben, ziet in de trek weg van de plantages een transformatie van marronage. De relatie tussen marronage en de trek weg van de plantages is echter op zijn best speculatief. Over het algemeen leken slavensamenlevingen en marronsamenlevingen in de negentiende eeuw een andere koers te zijn gaan varen. De slaven vertoonden steeds meer verbondenheid met elkaar en met hun plantages. Zij leken die liever niet definitief te verlaten: het splitsen van slavenmachten en verhuizingen naar andere plantages gingen in de negentiende eeuw vaak gepaard met verzet en rebellie (Van Stipriaan 1993a: 389-392).²⁹ Het valt niet te achterhalen wat de mening van de slaven over marrons en hun samenlevingen was, maar niet iedereen leek die als ideaal te zien. In 1859

²⁸ABUH: 15 lb 15 Salem.

²⁹Zoals in hoofdstuk twee al werd vermeld, nam het aantal weglopers niet af in de negentiende eeuw, maar verlieten steeds minder slaven definitief de plantages. Bovendien vonden er minder gewelddadige overvallen door weglopers plaats.

probeerden veertien slaven de plantage Badenstein aan de Warappakreek te ontvluchten. De leider van de groep had hen ervan overtuigd de lange en moeilijke weg over land en over zee naar Demarary af te leggen, aangezien zij daar vrije mensen zouden zijn. 'Doch indien wij ons in het bosch begeven, dan staan wij gelijk met beesten, in Demarary zijn wij toch dadelijk weder onder de blanken!', aldus de vertaling in de rechtbank.³⁰ De trek weg van de plantages na de emancipatie voerde bovendien niet naar het binnenland, maar richting de stad. Hoe de marrons op de emancipatie reageerden is niet bekend. Zoals in het vorige hoofdstuk werd uiteengezet, keerden een aantal negentiende-eeuwse marrons meteen na de emancipatie terug uit het binnenland, waarvan Broos en zijn volgelingen de voornaamsten waren. Voor hen was het leven in het binnenland geen ideaal meer. Al met al zijn de aanwijzingen te zwak om een duidelijke link tussen marronage en de trek weg van de plantages na de emancipatie te kunnen aantonen.

Volgens Mintz (1974a: 146, 151-152) kwam de trek weg van de plantages vooral voort uit het verzet tegen het oude slavernijsysteem. Ook in Suriname speelde dat element een belangrijke rol in de keuze van de vrijgemaakten om de plantages te verlaten. Vooral op de suikerplantages, die de meerderheid van de Surinaamse plantages uitmaakten, was de weerstand tegen plantagearbeid sterk. Zowel uit het *Koloniaal Verslag* als uit de *West-Indiër* kan worden opgemaakt dat vrijgemaakten met name gekant waren tegen het bewerken en kappen van het geplante riet. Voor het vellen van het bos, het prepareren en beplanten van de nieuwe akkers konden planters wel een beroep doen op de vrijgemaakten. Verder wilden vrijgemaakten in de fabrieken op de plantages werken en het gekapte riet malen. Tenslotte boden zij tijdelijk hun diensten aan bij de waterwerken en roeiwerkzaamheden.³¹ Wellicht verdienden de vrijgemaakten meer met dergelijke zware klussen aan de waterwerken dan met het werk op het veld.

Elders in het Caribisch gebied keerden aanvankelijk met name vrouwen de plantagelandbouw de rug toe (Emmer 1992: 35; Holt 1992: 151-154). Volgens Craton (1978: 287) hadden de Jamaicaanse planters een voorkeur voor mannelijke arbeidskrachten, waaruit zou kunnen worden opgemaakt dat het vertrek van vrouwen door de planters zou zijn gestimuleerd. Dat ook op de Surinaamse plantages in eerste instantie vooral vrouwen hun werkzaamheden op de plantages beëindigden is aannemelijk. In het *Koloniaal Verslag* van 1875 stond een klacht vermeld over de zeer geringe arbeid van vrijgemaakte vrouwen, maar over het algemeen werd niet of nauwelijks over de arbeidsprestaties van Creoolse vrouwen in het bijzonder geschreven. Die onverschilligheid zou erop kunnen wijzen dat ook in Suriname de planters een voorkeur hadden voor mannelijke arbeidskrachten. Net zoals elders in het Caribisch gebied, werd het werk van vrouwen op de plantages over het algemeen minder beloond dan dat van mannen. Die voorkeur van planters lijkt echter niet tegenover een wens van vrouwen te hebben gestaan om het fysiek zware werk op de plantages te blijven doen.

³⁰LS: HvJ, Criminele procedures 1959. Zaak tegen Primo.

³¹*West-Indiër* 2-3-1879; *Koloniale Verslagen* 1876.

De verslagen van de Herrnhutters geven de mogelijkheid het algemene beeld over de trek weg van de plantages regionaal in te kleuren. In Saramacca was volgens de zendeling Meissel de vraag naar arbeid groot, maar het animo om op de plantages te blijven werken gering. De vrijheid maakte de mensen alleen maar trager, lichtzinniger, hoogmoediger en tomelozer, meende Meissel. 'Misschien is het beter in de andere delen van Suriname, waar ik hier niets van hoor' verzuchtte de zendeling. De vrijgemaakten noemden elkaar *masra*, *missi* en zelfs *bakra*. Wanneer de directeur een vrijgemaakte berispte, kreeg hij te horen, 'a no mi wan friman leki joe?' (ben ik soms geen vrij mens, zoals jij?). Desondanks bleef de suikerplantage Kent redelijk goed draaien. Naast vrijgemaakten werkten er Barbadianen, Chinezen en Hindostanen.³² Toch zou uiteindelijk ook Kent verloren gaan. De planter Bartelink schreef daarover in zijn memoires:

Helaas wat is van deze eenmaal schoone plantage geworden? Gedeeltelijk een woesternij, gedeeltelijk een modderbank, O, mijn hart bloedt telkens weer, wanneer ik denk aan zoovele schoone en bloeiende plantages, die ten onder gingen. Arm Suriname! (Bartelink 1916: 74).

Andere plantages werden al veel eerder verlaten. Op Huwelijkszorg leefde bijvoorbeeld in 1873, toen het staatstoezicht werd opgeheven, alleen nog een oud echtpaar met hun kinderen. Ook Hamburg, ooit een statige suikerplantage, was verlaten. Meissel hield er nog bijeenkomsten in het bouwvallige huis, te midden van de vele landbouwgrondjes van de vrijgemaakten. Meissel en zijn vrouw raakten zelf ook arbeidskrachten kwijt na de opheffing van het staatstoezicht. In huis en op het veld werden zij gedwongen zelf de handen uit de mouwen te steken. Zij waren blij toen zich midden oktober eindelijk weer een dagloner bij hen meldde, ook al had die eigenlijk beloofd de eerste oktober aan de slag te gaan. Een tweede arbeider kwam helemaal niet. Ook in de daaropvolgende jaren bleef het arbeiderstekort een probleem voor deze zendingen. Sinds de arbeiders niet meer aan een contract waren verbonden, liepen zij weg wanneer een taak hen niet beviel, meende Meissel.³³

Ook op de plantages rondom de zendingspost Leliëndaal in Beneden-Commewijne was de situatie voor de planters en zendingen somber. In 1872, dus vóór de opheffing van het staatstoezicht, was Leliëndaal met 2.273 gemeenteleden nog de grootste gemeente van de Herrnhutters. In 1880 waren er daarvan nog maar 938 over. Al meteen na de opheffing van het staatstoezicht zag Drexler zijn gemeenteleden vertrekken. Op twee plantages woonde bijna niemand meer. De planters waren opgetogen toen zij op 10 juli 1873 een stoomschip met contractarbeiders uit India de Commewijne zagen opvaren. Snel daarna volgden meer immigranten en kon de plantagelandbouw worden hervat.³⁴

³²ABUH: 15 lb 11b Catharina-Sophia.

³³ABUH: 15 Lb 11b Catharina-Sophia.

³⁴ABUH: 15 La 8 (15), 15 Lb 14 Leliëndaal; *Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1882: 325-326.

Op de plantage Schoonoord, in de Commetewane, was de situatie schrijnend. In 1863 werden daar 214 slaven geëmancipeerd, maar de *Specialiën* van Schoonoord tonen al tijdens het staatstoezicht een gestage afname van het aantal arbeiders. De Herrnhutters hielden er geen bijeenkomsten meer, maar lieten de mensen naar Hooiland komen. In 1872 waren er dat nog vier. 1 september 1873 hielden de Herrnhutters er echter weer een bijeenkomst:

Na meer dan vier jaar was vandaag voor het eerst weer kerk op Schoonoord. Op Fortuin vertelde mij de directeur dat er weer vrij veel volk op Schoonoord was, wat door de directeur van Hooiland werd bevestigd. Ik hield het daarom als mijn plicht hier weer kerk te houden, vooral nadat meneer Samuels, de eigenaar, mij erom had laten vragen.³⁵

Ongeveer dertig mensen woonden die bijeenkomst bij. Deze episode bleek echter geen opbloei van de plantage in te luiden, want in de jaren die volgden klaagden de zendelingen wederom dat er nog maar weinig mensen op Schoonoord waren. Aangezien zij niet naar de bijeenkomsten op de buurplantage Hooiland wilden komen, bleven de zendelingen naar Schoonoord gaan. Soms waren de arbeiders druk met het planten van bananenbomen of met het plukken van de bananen en was er geen tijd voor een bijeenkomst. Naar de vroegere suikercultuur werd niet meer verwezen en Schoonoord was dan ook niet meer dan een *kostplantage*. In 1878 werkten er nog eenentwintig Creolen.³⁶ Lang niet allemaal toonden zij belangstelling voor de kerk en uiteindelijk gaven de zendelingen het op. De laatste bijeenkomst op de plantage werd door J.H. Voigt op 4 juni 1878 gehouden:

In de voormiddag kerk gehouden. Tien volwassen personen waren aanwezig. Vrijwel alle plantagebewoners zijn weggetrokken... Het loont niet meer om hier kerk te houden.³⁷

In Boven-Para en Boven-Suriname, waar enkele suikerplantages lagen, toonden de vrijgemaakten nog meer afkeer tegen het bewerken van het suikerriet dan elders in Suriname. Zonder immigranten konden die plantages niet overleven. De arbeidsomstandigheden staken dan ook ongunstig af tegen de houtplantages, waarmee de suikerplantages waren omringd. Op de houtplantages werd de arbeiders een vrijer en zelfstandiger leven gegund. Desalniettemin manifesteerde zich ook daar weerzin tegen het werk op de plantages (Van Lier 1949: 232).³⁸ De zending Braukmann zag het, in zijn ogen zelfingenomen, optreden van de vrijgemaakten met lede ogen aan. Op

³⁵RAU: EBG 374 1-9-1873.

³⁶*Koloniaal Verslag* 1879.

³⁷RAU: EBG 374 4-6-1878.

³⁸*Koloniale Verslagen* 1875, 1877.

plantage Berseba zetten die de opheffing van het staatstoezicht met geweerschoten luister bij. Enkele mannen gingen 's middags naar het huis van de directeur, zogenaamd om hem te bedanken, maar vooral om zich zegevierend te laten feliciteren. Wellicht ook, zo meende de zendeling, om naar oude gewoonte een glas brandewijn te drinken. Nadat een week van feestvieren voorbij was, begonnen langzamerhand veranderingen op te treden. Braukmann zag drie van zijn arbeiders vertrekken, omdat zij elders meer konden verdienen. Hij hield twee mannen voor de boot over. Op de houtplantages eisten de arbeiders meer loon. De plantage-eigenaren wisten niet wat te doen, hout bracht toch al zo weinig op en hoe nu verder te gaan? Zoals gewoonlijk, meende Braukmann, lieten de eigenaren aanvankelijk alles op zijn beloop gaan. Na enige tijd vatten enkele eigenaren echter het idee op om de plantages aan de vrijgemaakten te verhuren. De mannen en vrouwen mochten van de woningen gebruik maken, planken zagen, gewassen verbouwen en de opbrengsten voor eigen rekening verkopen. De mannen betaalden vier tot vijf gulden en de vrouwen twee tot tweeënhalve gulden per maand aan huur. Enkelen vroegen de vrijgemaakten hout te leveren in plaats van geld. Er waren ook veel vrijgemaakten die samen met hun familie kleine en sinds jaren verlaten plantages probeerden te kopen. Zodoende nam op de meeste plantages in Boven-Para het aantal arbeiders af, maar bleef het aantal bewoners in het district stabiel.³⁹

Over verzet op de katoenplantages in Coronie meldden de bronnen niets. In de vorige paragraaf werd al vermeld dat de Coroniaanse bevolking door de gouverneur werd geroemd om haar arbeidzaamheid. Alleen op Burnside, de enige suikerplantage in het gebied, ontstonden ongeregelheden. De arbeiders wilden veertien dagen vakantie en vroegen hoger loon. Na tussenkomst van de commissaris hervatten de vrijgemaakten echter weer hun werkzaamheden.⁴⁰

Vrijgemaakten verlieten — zoals Mintz beargumenteerde — de plantages uit verzet tegen de plantagearbeid en het oude slavernijsysteem, maar zij deden dat ook omdat zij werden aangetrokken door de nieuwe mogelijkheden die zich voordeden in de kleine landbouw, in de stad of op de goudvelden in het binnenland.

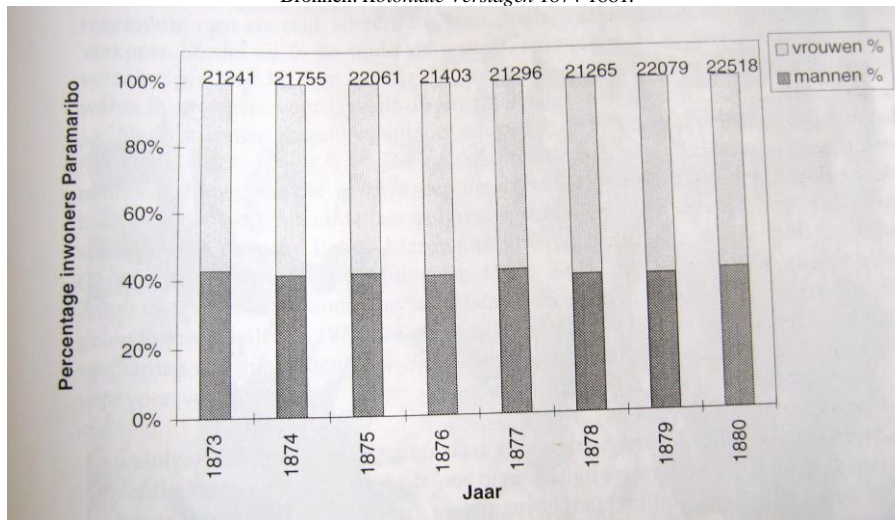
3. Een onafhankelijk bestaan

³⁹ABUH: 15 Lb 11a Berseba 1873, 1874; *Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1876: 256-263; *Koloniale Verslagen* 1875, 1877; Een aantal plantages wist nog enige tijd te overleven. Gouverneur Van Sypesteyn verwonderde zich over de gang van zaken op die plantages. De arbeiders kregen daar niet per dag of per taak betaald, maar maakten mondelinge afspraken met de plantage-eigenaar om een hoeveelheid hout of planken tegen een bepaald loon af te leveren.

⁴⁰BS: Parochie Coronie, *Kronijken der Katholieke kerk op Coronie*.

Figuur 9: Inwoners van Paramaribo, 1873-1880

Bronnen: Koloniale Verslagen 1874-1881.

*Afbeelding 7: Goudzoekers. Julius E. Muller, ca. 1890-1895.
Koninklijk Instituut voor de Tropen, Album L 12/61.*

Sommige vrijgemaakte arbeiders verhuisden van de suikerplantages naar de cacao-plantages, waar het werk minder zwaar was.⁴¹ Anderen trokken nog steeds, zoals tijdens het staatstoezicht, van de ene naar de andere plantage en boden hun diensten voor korte tijd aan.⁴² Voor vrijgemaakten die niet meer op de plantages wilden werken, waren er een aantal alternatieven. In Paramaribo konden zij proberen als ambachtslieden, markthandelaren of dienstboden aan het werk te gaan. Verder boden de goudvelden in het binnenland nieuwe mogelijkheden en ten slotte konden vrijgemaakten een zelfstandig bestaan als landbouwers proberen op te bouwen.

Paramaribo had aantrekkingskracht op de wegtrekkende plantagearbeiders, hoewel de cijfers niet op een sterke groei wijzen (zie figuur 9). In 1880 was de geregistreerde stadsbevolking met zes procent gegroeid ten opzichte van 1873. In dat jaar woonde 49,4 procent van de bevolking, de immigranten niet meegerekend, in Paramaribo.⁴³ De gegevens zijn echter niet zeer betrouwbaar, aangezien lang niet alle vrijgemaakten hun nieuwe verblijfplaats aan de autoriteiten doorgaven. Zij laten wel duidelijk zien dat vrouwen de ruime meerderheid van de stadsbewoners vormden. Gegevens uit het begin van deze eeuw tonen aan dat veel vrouwen als wasvrouw en huisbedienden werkten. Ook verdienden toen een groot aantal Creoolse stadsbewoonsters de kost als marktvrouw (Buschkens 1973: 121). Zoals Mintz (1993: 238-243) dat voor Haïti en Jamaica constateerde, leidde ook de emancipatie in Suriname tot de opkomst van vrouwelijke handelaars. In tegenstelling tot Mintz' bevindingen, waren het in Suriname echter niet de vrouwen van Creoolse landbouwers die de opbrengsten van hun land verhandelden. De Surinaamse marktvrouwen kochten weliswaar de producten van deze landbouwers, maar opereerden zelfstandig en verkochten hun waar onafhankelijk van de landbouwers door. De zendeling Braukmann schreef in de periode van het staatstoezicht dat Paraanse mannen regelmatig naar de stad voeren om hout, maïs, cassavebrood en *aardvruchten* te verkopen. Zodra zij in de stad aankwamen, stroomden de stadsvrouwen samen en verzamelden zich bij hun boten. Zo goedkoop mogelijk probeerden de vrouwen waren in te kopen, voor henzelf of om weer door te verkopen.⁴⁴

Jonge mannen gingen vanuit de stad naar de goudvelden in het binnenland (Heilbron 1982: 126, 132).⁴⁵ De goudexploitatie werd gestimuleerd door gouverneur Van Sypestein, die in 1874 een verkenningsexpeditie naar het Marowijnegebied stuurde. Nog datzelfde jaar volgden meer expedities en er werden goudvondsten gedaan aan de Boven-Marowijne, Boven-Saramacca en Boven-Suriname (Bakker e.a. 1993: 81-83; Willemsen 1980: 220) In 1875 werkten al meer dan 2.000 mensen in de opkomende bedrijfstak die betere lonen beloofde dan de plantagelandbouw (Heilbron 1982: 76). In

⁴¹*West-Indiër* 22-1-1979.

⁴²*Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1878: 1033-104 en 1880: 589.

⁴³*Koloniale Verslagen* 1881: In Paramaribo woonden 22.518 niet-immigranten. In het totaal bestond die groep uit 45.565 personen.

⁴⁴ABUH: 15 Lb 11a Berseba.

⁴⁵*Koloniale Verslagen* 1875-1879.

1880 werd in een rede ter gelegenheid van de verjaardag van gouverneur Van Sypesteyn gesteld dat goud een middel van bestaan was voor velen die

weinig jaren geleden *vergeefs* naar werkgelegenheid zochten om brood te verdienen. Velen die *toen* lusteloos ontmoedigd en armoedig langs de straten liepen, zijn *thans* aan het werk met opgewektheid, blijmoedigheid en hoop in de toekomst: Zij verdienen in de goudvelden *ruim* wat zij behoeven om voor zich en hun gezin te zorgen.⁴⁶

Deze woorden gaven wellicht een te positieve kijk op de goudexploitatie, want over het algemeen verdienden de goudzoekers weinig (Bakker e.a. 1993: 83). Toch meende ook de zendeling Menze dat het een sector betrof die vanwege de hoge lonen veel aantrekkingskracht had op vrijgemaakten.⁴⁷ Het was wellicht vooral de hoop op grote goudvondsten, die de Creolen naar het binnenland dreef. De planters waren overigens niet blij met die ontwikkeling. In 1879 werd in de *West-Indiër* geschreven dat de goudexploitatie de Creoolse bevolking 'lokke', die 'smaakt heeft in eenen arbeid, dien men te allen tijde kan opvatten en neerleggen; nog minder arbeiders waren daardoor voor de landbouw beschikbaar'.⁴⁸

Niet iedereen keerde zich echter van de landbouw af, want velen kochten, huurden of bezetten een stuk grond en probeerden een bestaan in de kleine landbouw op te bouwen.⁴⁹ Om verspreiding van de bevolking over het land tegen te gaan, besloot gouverneur Van Sypesteyn speciale gouvernementgrond voor de kleine landbouwers in te richten. Door die gronden zoveel mogelijk in plantagegebieden te concentreren hoopte hij bovendien arbeiders voor de plantagelandbouw te kunnen behouden. De kleine landbouwers zouden dan immers een deel van hun tijd op de plantages kunnen werken. De planters zagen echter niet in hoe de gouvernementgrond in hun voordeel konden zijn. In de *West-Indiër* spuiden zij regelmatig hun ongenoegen, zoals in het begin van 1878: 'De kleine landbouw, zozeer door het Bestuur aangemoedigd, bevat in zich den kanker dien den groote landbouw, het plechtanker van onze koloniale welvaart langzamerhand verteert'.⁵⁰

In Coronie, Saramacca, Boven-Para en rondom Fort Nieuw-Amsterdam werden gouvernementgrond opgericht. Door vrijgemaakten gratis cacao- en koffiepitte te geven en de verbouwers van dergelijke planten vrijstelling van pachtsom te geven, hoopte Van Sypesteyn de verbouw van stapelproducten te stimuleren. Ieder half jaar werden de landbouwers gecontroleerd en degenen die hun grond niet goed verzorgden moesten daar na aanmaning afstand van doen (Van Lier 1949: 226; Quintus Bosz 1954:

⁴⁶*West-Indiër* 21-3-1880.

⁴⁷*Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1879: 589.

⁴⁸*West-Indiër* 22-1-1879.

⁴⁹Hoe de gekochte, gepachte en illegaal bezette stukken grond zich tot elkaar verhielden valt niet te achterhalen.

⁵⁰*West-Indiër* 1-1-1878.

193-198).⁵¹ Lang niet alle kleine landbouwers stelden die overheidsbemoeienissen op prijs of kwamen voor gouvernementsgrond in aanmerking. Het aantal pachters van gouvernementsgronden bleef een minderheid van de kleine landbouwers vormen, al nam hun aantal in de loop der jaren toe. In 1880 bevolkten 748 pachters en hun familieleden de gouvernementsgronden, die een totale omvang van 1.257 hectare hadden (Heilbron 1982: 109,120). Van veel invloed op het verloop van de kleine landbouw waren de gouvernementsgronden uiteindelijk niet.

De ontwikkeling van de kleine landbouw in de Surinaamse districten vertoont opmerkelijke verschillen. De kleine landbouw heeft zich in Boven-Para en Coronie tot op heden staande weten te houden, maar verdween daarentegen in de oude noord-oostelijk gelegen plantagegebieden bijna even snel als hij opkwam. In Saramacca en Nickerie werd een veelbelovend begin gemaakt, maar haalde de kleine landbouw de eeuwwisseling niet. Alvorens een verklaring te geven voor die verschillen, wordt eerst een beeld geschetst van de districten waar de landbouw uiteindelijk zou verdwijnen.

In het noordoosten en rondom Paramaribo viel er nauwelijks ontwikkeling in de kleine landbouw te bespeuren. Op de kleine, door particulieren verhuurde gronden woonden volgens de berichten in de *Koloniale Verslagen* veel ouden, gebrekkigen en kinderen.⁵² Veel jonge vrijgemaakten trokken naar de stad en de goudvelden of werkten op de plantages. Sommigen lieten daarbij blijkbaar hun kinderen bij de grootouders in de districten achter. Het ontbreken van jonge volwassen mannen in de Creoolse landbouwgemeenschappen was overigens een probleem dat zich ook elders in het Caribisch gebied voordeed; uiteraard niet alleen omdat de mannen elders wilden werken, maar ook omdat zij daartoe werden gedwongen door de lage opbrengsten van de landbouw (Rodney 1981: 75, 218).

De kleine landbouwers in het noordoosten plantten doorgaans alleen voor hun eigen onderhoud en zelfs daarin konden zij nauwelijks voorzien. Velen werden gedwongen weer een deel van hun tijd op de plantages te werken, aangezien zij hun eigen familie niet konden onderhouden met de opbrengsten van hun grond.⁵³ De watergangen en de lozings van de akkers verkeerden doorgaans in een slechte staat.⁵⁴ Op fort Nieuw-Amsterdam stelde de zendeling Menze de kleine landbouwers voor om iemand uit hun midden als een soort burgemeester te kiezen. Als antwoord op zijn voorstel kreeg hij te horen: 'Ja *leriman*, dat zou mooi en goed zijn als we blanken waren, maar wij negers zijn nu eenmaal geen onderdanen van elkaar. Ieder wil de meester spelen'. Menze vreesde het ergste voor het dorp, want als de één zijn afwateringssloten verwaarloosde was dat schadelijk voor het land van zichzelf en dat van zijn buurman. Later voorzag de zendeling de dorpsbewoners die de kerk bezochten nogmaals van advies, waarbij hij meer bijval kreeg.⁵⁵ Of zijn inspanningen succesvol waren is niet bekend.

⁵¹ *Koloniale Verslagen* 1877-1880.

⁵² *Koloniale Verslagen* 1877-1880.

⁵³ *Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1878: 1033-1034; ABUH: 15 Lb 14 Leliëndaal 1873.

⁵⁴ *Koloniale Verslagen* 1877-1880.

⁵⁵ *Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1877: 368-369.

In Saramacca maakte de kleine landbouw een goede start. De autoriteiten waren tevreden over de conditie van de waterwerken en zij vonden de woningen er over het algemeen goed uitzien. In dat district waren de bemoeienissen van de overheid redelijk succesvol. De kleine landbouwers plantten bananen, *aardvruchten*, rijst, koren en maakten een begin met de verbouw van cacao. Wanneer de situatie het toeliet werkten velen er nog bij op de plantages.⁵⁶ Ook in Nickerie, waar geen gouvernementsgronden lagen, leek de landbouw veelbelovend te zijn. Voor de kleine landbouwers kreeg de cacaocultuur in de jaren zeventig steeds meer betekenis. Daarnaast verbouwden zij bananen, koren en *aardvruchten*. De watergangen en het onderhoud van de verbindingen lieten weinig te wensen over. De woningen, geheel in hout opgetrokken en met singels bedekt, waren in goede staat. Het ging de Nickerianen voorspoedig en de samenwerking in de kleine landbouwgemeenschappen leek goed te zijn georganiseerd (Heilbron 1982: 173).⁵⁷ Met vrije arbeid waren de vrijgemaakten al langer bekend, want al geruime tijd vóór de emancipatie werkten vrije arbeiders uit Brits-Guyana in Nickerie (Heilbron 1982: 167). Aan de veelbelovende kleine landbouw in Saramacca en Nickerie kwam echter in de jaren negentig van de negentiende eeuw een einde toen de cacaoteelt aan de krulottenziekte ten onder ging. Volgens Van Lier (1949: 228-231) verloren de Creolen door die tegenslag hun vertrouwen in de landbouw en namen Hindostanen de grond over. In Nickerie kwam in 1889 bovendien de balata-exploitatie tot ontwikkeling, die veel arbeiders aantrok. De nieuwe bedrijfstak betaalde hoge lonen en riep toeleveringsbedrijven in het leven (Heilbron 1982: 175).

Oostindie en Van Stipriaan (Van Stipriaan 1994: 368; Oostindie & Van Stipriaan 1995: 86, 94) wijten het mislukken van de kleine landbouw in grote delen van Suriname voor een belangrijk deel aan ecologische en technologische omstandigheden. Zij menen dat de problematiek rond de beheersing van het water de ontwikkeling van de kleine landbouw in grote delen van Suriname in de kiem heeft gesmoord. Het alomtegenwoordige water en de beheersing daarvan zouden volgens hen de slavernij in Suriname tot op zekere hoogte uniek hebben gemaakt. De ecologische omstandigheden riepen ingenieuze waterwerken en polderplantages in het leven. De keerzijde was dat het aanleggen en onderhouden van de polderplantages veel en zware arbeid vergde van de slaven. De auteurs veronderstellen een relatie tussen de complexiteit van de polderplantages en het mislukken van de Afrikaans-Surinaamse *peasantry* na de emancipatie. Zij suggereren dat het bijna ondoenlijk moet zijn geweest om de verlaten polderplantages onder te verdelen in technisch en administratief bestuurbare clusters van levensvatbare stukjes landbouwgrond. Alleen in Coronie en Para, waar geen polders waren, werden de vrijgemaakte slaven *peasants* (Oostindie en Van Stipriaan 1995).⁵⁸

⁵⁶Koloniaal Verslag 1877.

⁵⁷Koloniaal Verslag 1877.

⁵⁸In *Sugar Without Slaves*, over de gevolgen van de emancipatie in Brits-Guyana, beargumenteerde Adamson (1972: 36-37,57-70) ook al dat de afwateringssystemen ernstige problemen opleverden voor de

De waterwerken leverden ongetwijfeld moeilijkheden op voor de vrijgemaakten, maar zij vormden niet de kern van het probleem van de Creoolse landbouw. In Saramacca functioneerden de waterwerken immers wel na de emancipatie en in Nickerie en Coronie leverde de beheersing van de zee geen onoverkomelijke problemen op. De waterbeheersing was bovendien voor de grootschalige landbouw, zoals de suikerteelt, veel belangrijker dan voor de kleinschalige verbouw van voedsel waar de Creoolse landbouwers zich mee bezighielden. Zoals in de volgende paragraaf aan de orde zal komen, verliep de landbouw in Coronie en Boven-Para in de eerste onzekere jaren na de emancipatie ook niet voor alle landbouwers van een leien dakje. Het zou dan ook onterecht zijn om te veronderstellen dat het voortbestaan van de Creoolse landbouw in Coronie en Boven-Para normaal of vanzelfsprekend was door het ontbreken van polderplantages.

Alvorens in te gaan op de vraag waarom de Creoolse landbouwers in Coronie en Boven-Para de woelingen na de emancipatie wel wisten te overleven, worden eerst de hindernissen genoemd die de landbouwers in het Noordoosten fataal werden. Een cruciaal probleem voor de kleine landbouw was het uit elkaar vallen van de oude plantagegemeenschappen met hun familienetwerken. Die familienetwerken waren overigens op de suikerplantages toch al kleiner dan op de katoen- en houtplantages in Coronie en Boven-Para. Door de desintegratie van de gemeenschappen verdween de basis waarop de kleine landbouwgemeenschappen zich hadden kunnen vormen. Het uit elkaar vallen van de gemeenschappen was begonnen tijdens het staatstoezicht, toen veel vrijgemaakten van de ene plantage naar de andere trokken. Die ontwikkeling leverde een gebrek aan organisatie op, die uiteraard nadelig was voor het onderhoud van de waterwerken. De problemen omtrent de waterwerken waren dan ook niet alleen een oorzaak voor het mislukken van de landbouw, maar waren evenzeer het gevolg of een manifestatie van het ontbreken van een boerengemeenschap met een duidelijke structuur.

De veronderstelling van Oostindie en Van Stipriaan suggereert in feite dat een overgang van slaaf of *proto-peasant* naar *peasant* de meest vanzelfsprekende en voor de vrijgemaakten de meest gewenste zou zijn geweest. De ecologische omstandigheden zouden die ontwikkeling echter niet in heel Suriname hebben toegelaten. De verandering van slaaf naar *peasant* was evenwel niet voor iedereen de meest begeerde. Het verzet tegen de plantagelandbouw dat het grootste was op de suikerplantages, leidde niet noodzakelijk tot de opkomst van een *peasantry*. Verzet tegen het werk op de suikerplantages, de nabijheid van de stad en verlangen naar verandering stimuleerde de zoektocht naar nieuwe samenlevingsvormen en andersoortig werk: het was dus niet

Creoolse landbouwers. Zowel gebrek aan kapitaal als gebrek aan ervaring met de gemeenschappelijke organisatie voor het onderhouden van de afwatering lagen aan die problemen ten grondslag. Zonder irrigatiesystemen, afwatering en de bescherming tegen de zee konden de landbouwgronden niet functioneren. Bovendien brachten de overstromingen gevaar voor de gezondheid met zich mee en eisten cholera en malaria hun tol onder de bevolking. Ook Rodney (1981) beschreef het zware en moeilijke werk aan de polders, alsmede de hoge kosten die het onderhoud van de waterwerken met zich meebracht.

alleen afkeer tegen de landbouw die de trek uit de gebieden veroorzaakte, maar ook de aantrekkingskracht van de stad en nieuwe sectoren van de arbeidsmarkt, zoals de goudwinning en later de balatawinning (Willemsen 1980: 212-254). Veel jonge mensen, die onmisbaar waren voor het opzetten van de landbouwbedrijfjes, verdwenen daardoor uit de districten.

Ten slotte werden nog veel suikerplantages draaiende gehouden en waren er daardoor in de suikergebieden weinig mogelijkheden om op basis van de oude slavengemeenschappen of familienetwerken dorpen te vormen op of rondom de geboortegrond.

4. De boerengemeenschappen in Coronie en Boven-Para

In Coronie en Boven-Para ontstonden er onmiddellijk na de opheffing van het staatstoezicht verschillende dorpjes en nederzettingen. In Coronie kochten de vrijgemaakten grond en bouwden zij huizen van het geld dat zij gedurende de slavernij en het staats-toezicht hadden verdiend door vis, krabben en producten van hun kostgronden te verkopen. Volgens de zendeling Gaissert hielden de vrijgemaakten niets over van het spaargeld, maar niemand die dat betreurde. Zij waren immers eigen baas en behoefden niet meer onder dwang te werken.⁵⁹ In Boven-Para werd de oude verlaten houtgrond Topibo door drie verschillende families gekocht. Al snel na de aankoop vestigden zich familieleden van de nieuwe eigenaren op Topibo, die daarvoor op de plantages Overtoom en Onverwacht woonden. Er ontstonden drie nederzettingen, die ongeveer een kwartier varen uit elkaar lagen. De middelste lag op een helling van een beboste berg en werd door Chinezen bewoond, die onder andere als kolenbranders de kost verdienden.⁶⁰ Naast dergelijke familiebedrijfjes vormden oude Paraanse plantagegemeenschappen landbezittende coöperaties. In die gemeenschappen werd het recht op grondgebruik verleend door genealogische connecties met plantagebewoners. (Van Lier 1949: 232; Mintz & Price 1992: 70).

In Coronie keerden de Creoolse landbouwers de plantagelandbouw niet onmiddellijk de rug toe, want aanvankelijk bleven velen ook nog vier of vijf dagen per week op de plantages werken. Op hun eigen grondjes verbouwden zij maïs, bananen en zoete aardappelen. Zij verbouwden meer dan zij voor eigen gebruik nodig hadden en verhandelde het surplus. In Nickerie en Saramacca verkochten zij bananen en aardappelen, maar zelfs in het verre Paramaribo leverden de Coroniaanse landbouwers hun

⁵⁹ABUH: 15 Lb 15 Salem. Ook Stuger (1900: 61) schreef in 1900 dat er tijdens het staatstoezicht weinig geld in omloop was in Coronie, aangezien de vrijgemaakten het geld spaarden om na de opheffing van het staatstoezicht grond te kopen of te huren en er huizen te bouwen. Anderzijds klaagden de Hermhutters ook over de overdaad aan luxe die de vrijgemaakten — met name in hun kleding — ten toon zouden hebben gesteld.

⁶⁰ABUH: 15 Lb 11a Berseba.

producten.⁶¹ Binnen Coronie konden de mensen elkaar over land bereiken, maar het vervoer naar andere delen van Suriname gebeurde per boot over zee of over de binnenwateren.⁶² In 1879 was de opbrengst van de landbouw zo hoog geweest dat de overvloed aan producten niet verkocht kon worden. Bananen en maïs bedierven voordat zij waren geoogst, schreef de zendeling Gaissert. Sommigen geraakten in moeilijkheden omdat zij cacao hadden geplant en er geen rekening mee hadden gehouden dat het vier tot vijf jaren duurde voordat de planten vrucht droegen.⁶³ Uiteindelijk zouden kokosnoten een belangrijke bron van inkomsten worden voor de Coronianen. De kokospalmen werden in eerste instantie geplant als voorzorgsmaatregel voor het geval er een tekort aan drinkwater zou ontstaan bij langdurige droogte (Stuger 1900: 123-124; Van Lier 1949: 228-231). De Coronianen konden leven van de opbrengsten van de kokosnoten, maar de vruchten werden geen exportproduct van betekenis.

Ook de Paranen leden volgens de zendeling Braukmann geen armoede zoals hij dat in de stad had gezien. Ouderen, zwakkeren en degenen zonder familie uitgezonderd, kon de bevolking in het district zich over het algemeen goed behelpen, meende hij. De Paranen verkochten hout en groenten in Paramaribo.⁶⁴ De overheid en planters dachten daar anders over en hadden weinig waardering voor de Paranen en hun levensstijl. In de *West-Indiër* werd Boven-Para beschreven als een district waar 'luiheid, vagebondage, afgoderij en dies meer' aan de orde van de dag waren.⁶⁵ In de *Koloniale Verslagen* werden de districten Boven-Para en Boven-Suriname als noodlijdende en armoedige districten beschreven. De houthandel was aanvankelijk niet zonder verdienste voor de vrijgemaakten, maar was evenmin van grote betekenis. De landbouw bestond enkel uit de bewerking van kostgronden waarop bananen en cassave werden verbouwd. Een enkeling verbouwde wat rijst. De woningen van de kleine landbouwers waren sober en bestonden soms uit niet meer dan een dak van bladeren, rustende op palen. Zij hadden slechts één afzonderlijke ruimte en werden doorgaans door een gezin met meerdere kinderen bewoond. De woningen lagen meestal bij de rivier, terwijl de kostgronden diep in het bos lagen. Over het algemeen werden de hoger gelegen stukken grond bebouwd en werden geen afwateringssystemen en bemesting gebruikt. Volgens het *Koloniaal Verslag* waren de stukken grond om die reden na enkele jaren van gebruik uitgeput.⁶⁶

Tot zover lijkt de situatie in Coronie en Boven-Para niet veel af te wijken van die elders in Suriname; de landbouwers produceerden overwegend voedselproducten en

⁶¹ *Koloniaal Verslag* 1877.

⁶² Pater Bossers schreef in 1873 dat er tweemaal per maand een schoener, stoomschip of kotter vanuit Paramaribo kwam. Verder waren er Franse schepen die zowel Coronie als Paramaribo aandeden en hadden planters boten in hun bezit. Tenslotte was er nog vervoer binnendoor mogelijk door middel van vissersboten. (BS: Parochie Coronie, *Kronijken der katholieke kerk op Coronie*).

⁶³ ABUH: 15 Lb 15 Salem.

⁶⁴ ABUH: 15 Lb 11a Berseba; *Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1876: 256-263.

⁶⁵ *West-Indiër* 22-11-1974.

⁶⁶ *Koloniale Verslagen* 1874-1877.

verkochten het surplus op lokale markten. Soms was het surplus vrij groot, zoals in Coronie in 1879, maar de landbouwers produceerden in de eerste plaats voor de zelfvoorziening. Een nadeel voor de Coronianen en Paranen was overigens dat de markten voor hen veel verder weg lagen dan voor de landbouwers in de oude suikergebieden. De sociaal-culturele basis voor de kleine landbouw was echter veel stabiel in de boerengemeenschappen in Coronie en Boven-Para dan die in de rest van Suriname. Cruciaal voor de succesvolle continuering van de landbouw in Coronie en Boven-Para was dat familie, gemeenschap en landbezit de basis vormden voor de landbouw. Zoals Mintz (1974a: 145-146) en Besson (1987: 22-27; 1992: 191-210) beargumenteerden had familieland een belangrijke symbolische functie. Landbezit symboliseerde vrijheid en onafhankelijkheid. Familieland verschaftte verder een basis voor verwantschap en gaf zekerheid.

Een combinatie van omstandigheden hadden ertoe geleid dat deze situatie juist in Coronie en Boven-Para kon ontstaan. Beide districten waren al tijdens de slavernij bijzonder, omdat zij werden gedomineerd door respectievelijk katoen- en houtplantages, en niet door suiker- en koffieplantages die de Surinaamse plantage-landbouw in het algemeen karakteriseerden. Op de katoen- en houtplantages was het werk minder zwaar dan op de andere plantages, wat van invloed was op de demografische ontwikkeling; die was in Coronie en Boven-Para gunstiger dan elders in Suriname. Zoals in hoofdstuk drie werd uiteengezet kwam dat de uitgebreidheid en verbondenheid van de families ten goede. De afwezigheid van polders droeg overigens bij tot de vorming van uitgebreide familienetwerken die de grenzen van de plantages overschreden. Communicatie en transport konden namelijk over land worden gerealiseerd, in tegenstelling tot de poldergebieden waar dat over de rivieren moest plaatsvinden.⁶⁷ Slaven konden elkaar dan ook makkelijk bezoeken zonder daarvoor een boot te hoeven bemachtigen of uren door het water te waden.

Tijdens het staatstoezicht trokken weinig vrijgemaakten uit Coronie en Boven-Para weg om elders op suikerplantages arbeidsovereenkomsten te sluiten. Het werk was daar immers zwaarder dan op de katoen- en houtplantages. Verder bemoeilijkte de geïsoleerde ligging van deze districten, vooral van Coronie, de trek naar andere gebieden. Het isolement van Coronie en Boven-Para trok anderzijds ook weinig vrijgemaakten van elders uit Suriname aan, zodat er zich tijdens het staatstoezicht minder verschuivingen in de gemeenschappen voordeden dan in de rest van Suriname.⁶⁸

Ook na de beëindiging van het staatstoezicht trokken weinig vrijgemaakten uit Coronie en Boven-Para weg. De katoen- en houtplantages leverden nog maar weinig op en veel planters verkochten na 1873 hun grond aan de vrijgemaakten. De Coronianen en Paranen kregen daardoor de mogelijkheid om samen met hun familie of met de oude plantagegemeenschap land op of nabij hun geboortegrond te kopen.

In de volgende paragraaf komen de gezinsverhoudingen van vrijgemaakten aan de orde,

⁶⁷*Koloniaal Verslag* 1874.

⁶⁸In hoofdstuk vier werden de verhuizingen uitgebreid besproken.

maar het is belangrijk hier al een duidelijk onderscheid te maken tussen de betekenis van familie, huishouden en gezin in Coronie en Boven-Para. Familie en gemeenschap waren in deze districten sterk met elkaar verbonden en waren cruciaal voor de continuering van de landbouw. De landbouwers werkten in de eerste plaats voor de zelfvoorziening, waardoor de sociaaleconomische betekenis van het huishouden sterker werd na de emancipatie. Dat betekende echter niet dat het kerngezin de dominante samenlevingsvorm werd. Ook werden er — net als in de rest van Suriname — weinig huwelijken gesloten (figuur 10). Volgens de zendeling Braukmann werd er zelfs in geen district zo weinig getrouwd als in Boven-Para.⁶⁹ Tegen de Herrnhutters zeiden de vrijgemaakten dat zij zich niet aan een ander wilden binden en hun vrijheid niet wilden verliezen. Boven-Para was bovendien het enige district waar polygynie nog gebruikelijk was in de jaren na de emancipatie; uiteraard maakte ook dat een huwelijk onmogelijk. In 1871 accepteerden de Herrnhutters van dertien mannen dat zij met twee vrouwen leefden en één man mocht zijn drie vrouwen houden. De Herrnhutters tolereerden geen polygynische verhoudingen die na aansluiting bij de broedergemeente tot stand waren gekomen; dertien mannen waren daarom van de gemeente uitgesloten. Onder de nieuwe mensen — dat wil zeggen degenen die zich bij de broedergemeente hadden aangemeld, maar nog niet waren gedoopt — waren vijftien mannen met twee vrouwen.⁷⁰

In Coronie hadden tijdens de slavernij vrij veel slaven een *verbond* gesloten, maar de zendeling Rätthling kon in het eerste jaar van het staatstoezicht er maar weinigen toe bewegen een wettig huwelijk te sluiten. Het tweede jaar was de zendeling positiever over de gang van zaken en meende hij dat steeds meer mensen besloten om voor de wet te trouwen. Van een algemeen geregeld huwelijksleven zou echter ook in dat district nog geen sprake zijn. Rätthling en zijn opvolgers klaagden over lichtzinnigheid en ongebondenheid, vooral onder de jongeren. In 1880 schreef de zendeling Raekering dat er een teruggang was op zedelijk gebied. Het kwam voor dat één in echt geboren kind tegen tien buitenechtelijk geboren kinderen voor de doop werden aangemeld. In betere tijden was het aantal in echt en buitenechtelijk geboren kinderen dat voor de doop werd aangemeld gelijk geweest, schreef Raekering.⁷¹ De missionarissen zegenden in Coronie tussen 1863 en 1868 slechts tweeëntwintig huwelijken in. In 1868 vond echter, wat pater J.B. Swinkels noemde, 'een opruiming plaats van concubinaten' in het district en traden twintig paren in het huwelijk. In 1872 waren er dat acht.⁷²

Tot nog toe werden de overeenkomsten tussen de boerengemeenschappen in Coronie en

⁶⁹ABUH: 15 La 9c (2) Kuhn, Visitationsbericht u. Beilagen I-XXXIII, 1870-1871. In 1871 maakte de Herrnhutter Kuhn de balans op in de gemeente Berseba in het Paragebied. Vijftien paren waren wettig getrouwd. Twee vrouwen waren wettig getrouwd met Chinezen, die geen christen waren en dus geen kerkelijk huwelijk mochten sluiten. Van 156 paren was het christelijke huwelijk erkend, zonder dat deze huwelijken kerkelijk waren ingezegend. Het ontbreken van het wettig huwelijk kon een reden daarvoor zijn.

⁷⁰ABUH: 15 la 9c (2) Kuhn, Visitationsbericht u. Beilagen I-XXXIII, 1870-1871.

⁷¹ABUH: 15 Lb 15 Salem.

⁷²BNPCR: 3074, 3566.

Boven-Para benadrukt. Toch hadden beide districten een verschillende ontwikkeling doorgemaakt en hadden zij elk een eigen karakter. Coronie was een van de jongste plantagegebieden van Suriname, waar zowel de Herrnhutters als de katholieke missionarissen al snel veel invloed kregen. Nergens anders in Suriname waren zij er tijdens de slavernij in geslaagd de Afrikaans-Surinaamse religie zo ver naar de achtergrond te schuiven. Anderzijds duidt het hierboven genoemde geringe succes van het huwelijk erop dat de invloed van de zendelingen en missionarissen op het leven van slaven en vrijgemaakten uiteindelijk toch beperkt bleef.

Boven-Para was daarentegen het moeilijkste werkterrein voor zendelingen en missionarissen; de Afrikaans-Surinaamse cultuur was er diep geworteld. Tijdens de slavernij onderscheidden de Paraanse slaven zich bovendien van de anderen door hun zelfstandig bestaan. Zij verbleven soms dagenlang in het binnenland om hout te kappen en zorgden voor hun eigen voedselvoorziening. Het zelfstandig bestaan van de Paranen in de slaventijd en een diepgewortelde Afrikaans-Surinaamse cultuur maakten de Paraanse samenlevingen moeilijk toegankelijk voor buitenstaanders. De zending Braukmann klaagde dat de verzorging van het zieleheil moeilijk en tijdrovend was, omdat de vrijgemaakten in het Paragebied soms ware schuilplaatsen als hun woonplaats uitzochten. De zending kreeg nauwelijks informatie over de gang van zaken op die afgelegen grondjes en het werd onmogelijk om toezicht te houden op de levenswandel van de gemeenteleden.⁷³ De zending K.F.W. Gerhardt noemde Para een bolwerk van 'afgoderij en tovenarij'. Verscholen, achter de huizen in de dorpen, waren vele tempels te vinden.⁷⁴ Desalniettemin waagden ook de missionarissen een poging de Paranen te bekeren. Pater Van Coll keerde echter ontstemd terug van een bezoek aan het Paragebied. Niet één kind had hij gekleed gezien en hij had geen vrouw aangetroffen die boven het middel bedekt was. De kinderen had hij de kerk uitgejaagd op last dat zij eerst kleren zouden aantrekken en onder de catechismus kon hij — wat dat ook mocht zijn — 'het bedrijven van schandelijke dingen niet geheel voorkomen'. Aanvankelijk beperkte Van Coll zich tot eenvoudig onderricht, maar uiteindelijk besloot hij hen 'de doodzonde en de Hel eens af te schilderen'. Van de dertig tot veertig toehoorders sloop de een na de ander weg tot er tenslotte nog maar vijf mensen over waren. 'De waarheid was te kras!' meende Van Coll.⁷⁵

Een ander verschil tussen de Coronianen en Paranen was de organisatie van de boerengemeenschappen en het beheer van het land. Zoals eerder genoemd, kozen de Paranen voor samenwerking op basis van de oude plantagegemeenschappen. Volgens Mintz en Price (1992: 70) deden zij dat, omdat hun niet-unilineaire verwantschapsgroepen niet efficiënt genoeg waren om het land te beheren. Ook in Coronie was de dorpsgemeenschap belangrijk, maar huishoudens beheerden afzonderlijk hun grond. Gezamenlijk beheer van de grond en gezamenlijke productie vereist leiderschap, en wellicht was dat voor de Coronianen een reden om voor een meer

⁷³ABUH: 15 Lb 11a Berseba.

⁷⁴Berigten uit de Heiden-Wereld 1880: 124.

⁷⁵BNPCRS.

individualistische aanpak te kiezen (vgl. Foster 1988: 133-134). De Coronianen hadden namelijk wel geprobeerd om land gemeenschappelijk te beheren, maar die pogingen waren op niets uitgelopen. Problemen omtrent de organisatie ontstonden op de plantage Novar die door ongeveer dertig vrijgemaakten voor fl. 10.000 was gekocht. Het duurde tot 1880 voordat de verkoop rond was, maar in 1877 hadden de toekomstige eigenaren hun akkers al aangelegd en huizen gebouwd. Toen de bewoners eindelijk de rechtmatige eigenaren waren, hingen zij vlaggen en doeken aan alle masten in het dorp om de overname te vieren. In de dagelijkse praktijk was er echter minder eensgezindheid te bespeuren. De samenwerking verliep niet altijd soepel, want sommigen wilden hun grond liever onafhankelijk van de andere bezitters beheren. Verder moesten de Coroniaanse landbouwers zich wapenen tegen de verwoestende werking van de zee. Dat bracht zware arbeid met zich mee en vereiste organisatie van de bevolking. Over het onderhoud van de dammen, die hen tegen de zee en moerassen moesten beschermen, konden zij het echter niet eens worden.⁷⁶ In 1900 schreef Stuger (1900: 63) in zijn werk over Coronie over het gebrek aan eendracht en samenwerking omtrent de lozingen onder de kleine landbouwers. Het gebrek aan samenwerking bemoeilijkte weliswaar het werk en legde beperkingen op aan de mogelijkheden van de landbouw, maar betekende niet het einde van de landbouw of van de Creoolse gemeenschap in Coronie. Uiteindelijk bleef er in Coronie geen grond in gemeenschappelijk bezit, maar werd die opgesplitst onder afzonderlijke families (Heilbron 1982: 69, 92, 168). Het huishouden en niet de gemeenschap werd daardoor de basis van de kleine landbouw in Coronie. De Coronianen legden zich toe op de verbouw van kokosnoten dat een uitkomst bleek te zijn voor hun problemen; het was een weinig arbeidsintensieve vorm van landbouw, die weinig organisatie van het waterbeheer vereiste. In de jaren twintig van deze eeuw wilden de Coronianen overgaan op rijstbouw, maar wederom bleek de coördinatie rondom het waterbeheer een onoverkomelijk struikelblok te zijn (Van Niekerk 1996: 12). In Coronie beheerden de vrijgemaakten de grond en de waterwerken niet samen, maar dat betekent niet dat de gemeenschap daardoor onbelangrijk was. Het voortbestaan van de Coroniaanse gemeenschap, de verbouw van kokosnoten door de hele gemeenschap en het rijstexperiment laten juist zien dat de gemeenschap belangrijk was bij het nemen van beslissingen.

Bovendien was het geruzie en gekrakeel deel van het leven in een kleine gemeenschap. De betekenis van roddel en afgunst in boeren- en andere samenlevingen werd door antropologen al vroeg bestudeerd (Gluckman 1963; Foster 1972 en 1988: 122-166). De angst voor afgunst bevorderde reciprociteit en hield de eenheid, moraal en waarden van een gemeenschap behouden. Als zodanig hielp het mede te voorkomen dat dorpelingen onder het bestaansminimum raakten (Scott 1976: 5). Ook in de boerengemeenschappen in Boven-Para, waar dorpelingen intensief samenwerkten, was de angst voor afgunst groot. Die angst manifesteerde zich in zwarte magie; ziekte en dood werden er vaak aan toegeschreven. Het was nog tijdens de slavernij toen een zendeling in het Paragebied uitlegde hoe slaven ziekte en dood zouden verklaren:

⁷⁶ABUH: 15 Lb 15 Salem 1877 en 1880.

Van elke ziekte, ook die waarvan de oorzaak makkelijk te verklaren valt, menen zij dat die hen door iemand is aangedaan (*wisi*). Daar laten zij zich niet van afbrengen en op ieder bezwaar hebben zij alleen het afwijzende antwoord: 'Dat begrijp je niet!'. Deze *wisi* of vergiftigingen bestaat er volgens hen niet in dat iemand anders hen werkelijk gif toedient, maar zij geloven dat bepaalde personen de macht hebben boze geesten in de lichamen van anderen te brengen. Zo'n geest noemen zij *bakru*. Wanneer een dergelijk *bakru* een mens is binnengedreven, dan wordt die persoon ziek en kan die volgens hen niet op een andere wijze gezond worden dan door de *bakru* uit te drijven. Lukt dat niet, dan sterft de persoon en zeggen zij: 'De *bakru* heeft hem gedood'.⁷⁷

De Creoolse landbouwgemeenschappen in Coronie en Boven-Para passen in het beeld van een *moral economy*; de Coronianen en Paranen produceerden in de eerste plaats voor hun eigen onderhoud en steunden sterk op familie en gemeenschap. Deze aanpak bood hen zekerheid en stabiliteit in de onzekere en onrustige jaren na de emancipatie. Het leidde niet tot aanmerkelijke economische groei, maar hielp de landbouwgemeenschappen wel te overleven.

Het verschil tussen de Creoolse landbouw en de landbouw van de Hindostanen, die in de jaren 1890 hun entree in de landbouw maakten, is opvallend. De Hindostaanse landbouwers passen meer in het beeld van de '*rational peasant*', zoals dat door Popkin (1979) werd voorgesteld.⁷⁸ Zij manifesteerden zich meer dan de Creoolse landbouwers als marktgerichte, rationele ondernemers. Zij legden zich toe op de verbouw van rijst dat een belangrijk handelsgewas werd. Het land en de waterwerken werden met familiariteit onderhouden. Wellicht was het voor Hindostanen een voordeel dat zij in 'marktnaties' waren geboren, wat hen meer inzicht in het functioneren van de markteconomie gaf.

Uiteraard zijn, zoals Van Niekerk (1996: 8-13) beargumenteert, verschillen in economisch gedrag niet alleen van invloed op de maatschappelijke positie, maar zijn daar óók een reflectie van. Zo was het overheidsbeleid eind jaren 1890, toen de Hindostanen zich als landbouwers vestigden gunstiger dan in de jaren 1870, toen de vrijgemaakten daarmee begonnen. Er kwamen meer vestigingsplaatsen en de overheid nam een groot deel van de infrastructurele werken voor haar rekening. Hindostanen kregen bovendien geen toestemming om in de goud- en balata-exploitatie te gaan werken, zodat de landbouw hun enige mogelijkheid was om economisch vooruit te komen.⁷⁹

Het is in dit verband belangrijk om te benadrukken dat de Creoolse landbouw niet irrationeel, onlogisch of onproductief was. Zoals eerder werd aangegeven was de

⁷⁷*Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1861: 518.

⁷⁸Zie voor een korte uiteenzetting van Popkins these, hoofdstuk 1, noot 9.

⁷⁹Ook Ward (1985: 59) meent dat de omstandigheden voor de kleine landbouw aan het einde van de negentiende eeuw gunstiger waren dan vlak na de opheffing van het staatstoezicht.

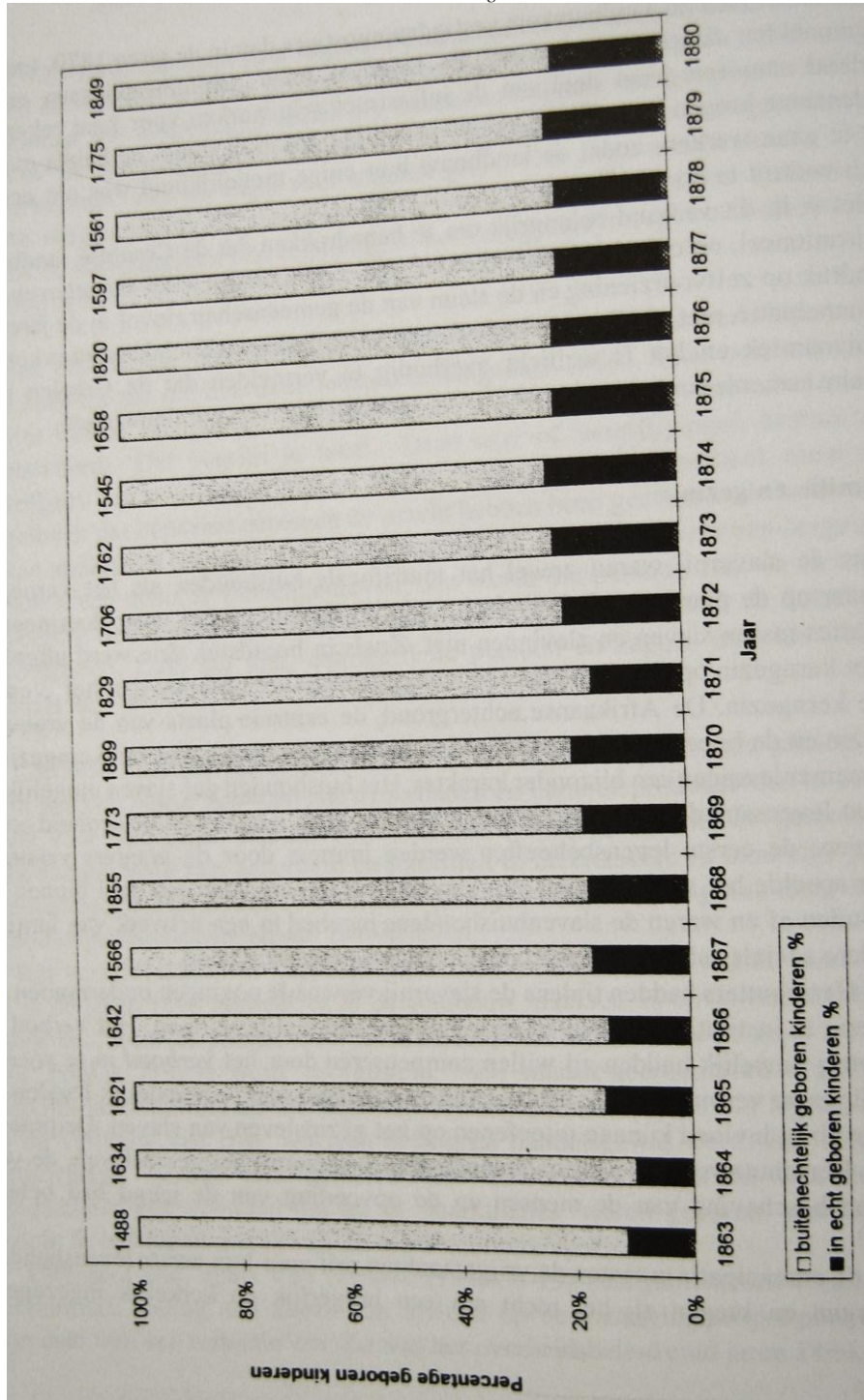
nadruk op zelfvoorziening en de steun van de gemeenschap zinvol in de jaren na de emancipatie, met al zijn onzekerheden en veranderingen. Sociale relaties kennen hun dynamiek en het is wellicht overbodig te vermelden dat de Creolen geen statische samenleving vormden wars van veranderingen en vernieuwingen.

5. Familie en gezin

Tijdens de slavernij waren zowel het matrifocale huishouden als het kerngezin gangbaar op de plantages. Polygynische relaties kwamen voor, maar domineerden de relaties tussen slaven en slavinnen niet. Zoals in hoofdstuk drie werd uitgelegd had het kerngezin op de plantages een andere betekenis en inhoud dan het West-Europese kerngezin. De Afrikaanse achtergrond, de centrale plaats van de vrouw in het gezin en de beperkte zelfstandigheid van het huishouden gaven het kerngezin in slavensamenlevingen een bijzonder karakter. Het huishouden gaf slaven mogelijkheden hun levensstandaard te verbeteren, maar was geen noodzakelijke eenheid om te overleven; de eerste levensbehoeften werden immers door de planters verstrekt. Verder speelde het sociale leven van slaven zich slechts voor een deel binnen het huishouden af en waren de slavenhuishoudens ingebed in een netwerk van familie- en andere sociale relaties die de slaven steun en toeverlaat bood.

Figuur 10: Buitenechtelijk en in echt geboren kinderen, 1863-1880

Bronnen: Koloniale Verslagen 1863-1881.

De Herrnhutters hadden tijdens de slavernij verwoede pogingen ondernomen het kerngezin te institutionaliseren en naar Europees model te vormen. Het verbod op een wettig huwelijk hadden zij willen compenseren door het *verbond* in te voeren: een religieuze verbintenis die geen wettige geldigheid had. Uiteindelijk hadden zij echter weinig invloed kunnen uitoefenen op het gezinsleven van slaven. De praeses van de Herrnhutters, Van Calker, meende dat de slavernij het gezinsleven, de vorming en beschaving van de mensen en de opvoeding van de jeugd had belemmerd.⁸⁰

Na de emancipatie moesten de vrijgemaakten zelf voor hun eerste levensbehoeften zorgen en kregen zij het recht om een burgerlijk en kerkelijk ingezegend huwelijk te sluiten. De zendelingen en missionarissen hoopten dan ook dat de emancipatie een omslag in het gezinsleven teweeg zou brengen en de vrijgemaakten Europese gewoonten ten aanzien van huwelijk en gezin zouden aannemen. Zij werden in hun streven gesteund door de overheid, die het huwelijk en het gezinsleven wilde stimuleren door er voordelen aan te verbinden.⁸¹ Tijdens het staatstoezicht hoefden gehuwde vrouwen slechts vier dagen in de week op de plantage te werken, zodat zij tijd overhielden voor hun gezin en het huishoudelijk werk. Wanneer een onder staatstoezicht gestelde vrouw met een `vrije' man trouwde, werd zij geheel van haar arbeidsverplichting ontheven.⁸² Van de vrijgemaakten die een huwelijk sloten, koos een aanzienlijk deel van de vrouwen een huwelijkspartner die niet onder staatstoezicht was gesteld. In de jaren vanaf 1863 tot en met 1871 schommelde dat percentage tussen de drieëntwintig en de vijfenveertig procent. Tegen het einde van het staatstoezicht nam dat percentage weer af en in 1872 trouwde nog maar vijftien procent met een `vrije' man. Van de onder staatstoezicht gestelde mannen die tussen 1863 en 1872 in het huwelijk traden, trouwden slechts tussen de één en vijf procent met een `vrije' vrouw (Emmer 1993: 112).

Door enkele vrijgemaakten werd in de eerste drie maanden na de emancipatie al van het recht tot trouwen gebruik gemaakt.⁸³ Tijdens het staatstoezicht werden de meeste huwelijken in 1864 gesloten, toen 382 paren trouwden (Emmer 1993: 112). Voor hen had de slavernij een huwelijk voorheen wellicht belemmerd. De voordelen die het huwelijk tijdens het staatstoezicht bood, maakten echter niet veel indruk, want over het algemeen bestond er geen groot enthousiasme om te trouwen. In de jaren die volgden kwam daar weinig verandering in. De scheve verhouding tussen het aantal in echt en buitenechtelijk geboren kinderen is daarvan een indicatie. Zoals uit figuur 10 blijkt nam het percentage in echt geboren kinderen weliswaar enigszins toe, maar bleef het laag in de jaren tussen 1873 en 1880.

Het *verbond* bleek dan ook geen invloedrijke voorbereiding op het huwelijk te zijn geweest. Het geringe aantal huwelijken was een teleurstelling voor de Herrnhutters, die gefixeerd waren op het bestendigen van echtelijke relaties en het bevorderen van

⁸⁰Nachrichten aus der Brüdergemeine 1860: 887.

⁸¹ABUH: 15 La 9c (2) Kuhn, Visitationsbericht u. Beilagen I-XXXIII, 1870-1871.

⁸²ARA: MvK 1536.

⁸³LS: Archief van de Gouverneur 1863, Extracten uit de journalen van districtscommissarissen.

huwelijken (Lenders 1994: 239-241). Zij deden verwoede pogingen om hun gemeenteleden over te halen te trouwen en hielden gehuwdenfeesten met degenen die een huwelijk hadden gesloten.⁸⁴ Het lukte hen echter niet het huwelijk populair te maken onder de vrijgemaakten. In 1868 waren van de 18.826 volwassen gemeenteleden 1.492 getrouwd en 316 door het *verbond* verenigd.⁸⁵ Velen werden van de gemeente uitgesloten vanwege hun vrije huwelijksleven. Sommigen trouwden wel, maar leidden al snel daarna weer een 'ongehuwd' leven. Degenen die in de ogen van de Herrnhutters een 'ordelijk' huwelijksleven leidden waren slechts uitzonderingen.⁸⁶ Jonge mensen moesten vaak alleen maar lachen, wanneer de zendeling er bij hen op aandrong te trouwen. Op plantage Vreeland Kreeg Häfner het volgende te horen:

De *leriman* zegt dat ik moet trouwen, want anders kan ik niet gedoopt worden. Ik wil echter helemaal niet trouwen en daarom is het beter dat ik bij mijn oude geloof blijf.⁸⁷

De missionarissen hadden nog minder succes dan de Herrnhutters. Zij zegenden in de jaren van 1863 tot 1880 jaarlijks niet meer dan tussen de vijftientig en drieëntachtig huwelijken in.⁸⁸

De Herrnhutters meenden dat de kosten die aan een huwelijk waren verbonden de drempel tot het sluiten van een huwelijk verhoogden (Lenders 1994: 281). Van doorslaggevende invloed lijken de kosten echter niet te zijn geweest.⁸⁹ Het aanbod van de zendeling Menze om de zestien gulden die het huwelijk in 1867 kostte zelf te betalen werd lachend afgewezen. Ook Braukmann bracht enkel de lachspier van de vrijgemaakten in het Paragebied in beweging toen hij de gouvernementsresolutie van 1872 bekend maakte, waarin was bepaald dat het huwelijk voortaan kosteloos kon worden gesloten.⁹⁰

Verder weten de zendingen het geringe aantal huwelijken aan de bureaucratische rompslomp die een huwelijk met zich meebracht en de minachtende houding van ambtenaren tegenover de vrijgemaakten (Lenders 1994: 281), Met hun starre optreden droegen de Herrnhutters zelf ook niet altijd bij tot de bevordering van het huwelijk. De Herrnhutter F.A. Reichel schreef in 1868 dat gescheiden mensen niet mochten her-

⁸⁴*Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1867: 454 en 1872: 996; RAU: EBG 679; ABUH: 15 La 9c (2) Kuhn, Visitationsbericht u. Beilagen I-XXXIII, 1870-1871.

⁸⁵RAU: EBG 671.

⁸⁶De verwijzingen van de zendingen en missionarissen naar de weerstand tegen het sluiten van een huwelijk zijn talrijk. Bijvoorbeeld *Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1871: 763 en 1873: 1057. ABUH: 15 La 9c (2) Kuhn, Visitationsbericht u. Beilagen I-XXXIII, 1870-1871; BNPCR: 3075, 3578, 3524.

⁸⁷ABUH: 15 La 9c (2) Kuhn, Visitationsbericht u. Beilagen. Opmerkingen bij reisdistrict Suriname.

⁸⁸BNPCR: 3074, 3566.

⁸⁹BNPCR: 3578. Ook pater Van der Aa meende dat het lage aantal huwelijken gedeeltelijk toe te schrijven was aan de hoge kosten.

⁹⁰*Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1865: 455; 1868: 212 en 1869: 697; ABUH: 15 Lb 11a Berseba.

trouwen. Verder moesten gemeenteleden die met een `heiden' in het huwelijk traden van de gemeente worden uitgesloten.⁹¹ Het trouwverlof, waarbij de paren mochten samenleven wanneer zij beloofden later een huwelijk te sluiten, gaf de vrijgemaakten enige ruimte binnen de strenge regels van de Herrnhutters. In 1870 werd besloten dat het verlof niet langer dan één jaar mocht duren, waarop wederom vele uitsluitingen volgden. Pas in de jaren tachtig van de negentiende eeuw werd de kerkelijke tucht versoepeld (Lenders 1994: 242-244).

Al met al hadden het zedenpreken en de tuchtmaatregelen van de Herrnhutters weinig effect. Hun frustratie daarover blijkt uit de ongenueanceerde toon waarop zij over het gezinsleven van de vrijgemaakten schreven. Zedeloosheid en het ongeordende gezinsleven bleven centrale thema's in hun eenzijdige en vooringenomen berichtgeving. In de *Specialiën* van de plantage Schoonoord overheersten de klachten over het gedrag van de bewoners: `Het hier behorende volk bevindt zich in een beklagenswaardige toestand. Ze schijnen geestelijk dood te zijn, velen zijn uitgesloten.'⁹² Over Lodewijk Winst Lens, een ex-slaaf van de plantage, werd in 1874 geschreven:

Lodewijk Winst Lens leeft in grote *trobi* met zijn vrouw Sophietje Lijdenshoop van Nieuwzorg en hoert met Maria Isabella Karet van Sinabo. Ik haalde Lodewijk en Sophietje op Nieuwzorg naar voren, waarbij een gewelddadig beroering ontstond. Lodewijk is een gemene kerel en Sophietje voor geen cent waard. Zij is geheel *malenger* en kan niet met Lodewijk leven. Hij heeft echter zes kinderen bij haar gehad en zou haar toch minstens moeten verzorgen wat hij niet doet. Dat is de oorzaak van de hele ruzie. De Schoonoorder gemeente moet dus met nog een uitgeslotene worden vermeerderd. Maria Isabella van Sinabo is een aartshoer. Het is beter deze beide mensen niet meer uit te horen, want het is enkel tijdverlies en er verbetert niets!⁹³

De Herrnhutters schreven verder over geweld binnen het gezin.⁹⁴ De zendeling Häfner kon zich zelfs voorstellen dat vrouwen aarzelden om in het huwelijk te treden, omdat zij beter waren beschermd tegen hun man wanneer zij ongehuwd samenleefden. Mishandelingen van vrouwen door hun mannen waren volgens Häfner niet ongewoon en na een huwelijk werd het moeilijker voor een vrouw om van huis weg te lopen.⁹⁵ Ook tijdens de slavernij waren vrouwen huiverig om zich te binden en wilden zij geen *verbond* sluiten, naar zij zeiden uit angst voor geweld en onderdrukking. Zoals in hoofdstuk drie werd vermeld zijn er te weinig data voorhanden om te kunnen bewijzen of weerleggen

⁹¹RAU: EBG 671.

⁹²RAU: EBG 374 8-7-1874.

⁹³RAU: EBG 374 14-9-1874. Mijn cursivering.

⁹⁴ABUH: 15 La 9c (2) Kuhn, Visitationsbericht u. Beilagen I-XXXIII, 1870-1871; *Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1865: 97 en 1873: 497.

⁹⁵*Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1877: 339-342.

dat geweld jegens slavinnen veel voorkwam. Ook wat betreft de periode na de emancipatie zijn er geen gegevens beschikbaar over de mate waarin vrouwen slachtoffer werden van zeden- en geweldsdelicten. Aangenomen kan worden dat die misdrijven niet voor het gerecht kwamen. In de *Specialiën* zijn wel gevallen van mishandeling opgetekend, maar algemene uitspraken over de behandeling van vrouwen door hun echtgenoten kunnen op basis van die gegevens niet worden gemaakt. Op de plantage Hooiland werd de plantagearbeider Marcus Sabanna Buitenland ervan beschuldigd veel te drinken en zijn vrouw Rosetta te mishandelen. Marcus Sabanna en Maria Rosetta waren ruim een half jaar eerder op 29 juni 1873 getrouwd. Op dezelfde plantage waren er eind 1872 ernstige problemen ontstaan tussen de Chinese arbeider Lioe a Joe en Sarah Aikman, die kort daarvoor wettig waren getrouwd. Een zendeling verwoordde de klachten van Lioe a Joe als volgt:

Zij zorgt niet voor hem. Wanneer hij thuiskwam was zij er niet en stond er geen eten voor hem klaar. Zij zou bij hem in huis moeten trekken, maar dat wil zij niet en daarom had zij ongelijk.

Wat de klacht over het koken betreft, legde de zendeling uit, kwam dat door een zeer been waardoor Sarah nauwelijks in staat was iets te doen. Lioe a Joe had haar zelfs meerdere malen met de dood bedreigd. De zendeling raadde haar aan haar plichten te vervullen, vriendelijk tegen hem te zijn en bij hem in te trekken, anders zou hij zijn bedreiging wel eens uit kunnen voeren. Zij gaf alles toe, maar wilde vanwege haar kinderen niet in zijn huis trekken. Dat zij het met anderen hield, zoals Lioe a Joe tegen de directeur had gezegd, scheen niet het geval te zijn.⁹⁶ De vrijgemaakten zouden overigens niet alleen hard optreden tegenover hun echtgenotes, maar ook kinderen zouden het soms hard te verduren hebben. Zij zouden streng gestraft worden door hun ouders; gouverneur Van Lansberge meende zelfs dat de vaderlijke tucht 'ijzingwekkend' was.⁹⁷

In de brieven van missionarissen bleven relaties tussen planters of beheerders van de plantages en zwarte vrouwen een thema. Vrouwen konden na de emancipatie overigens moeilijker tot dergelijke relaties worden gedwongen dan daarvoor. In 1866, dus nog tijdens het staatstoezicht, maakten de paters Van der Aa en J. Romme een reis langs verschillende plantages aan de Commewijne, Cottica en Suriname. Pater Van der Aa's schets van de levenswijze van de eigenaren en directeuren roept een beeld op uit de slaventijd. Hij schreef dat deze heren doorgaans met een *misi* of huishoudster leefden en volgens Van der Aa hadden zij er wel tien of twintig kleintjes lopen. Hij had meegemaakt dat een van deze heerschappen stierf met drieëntwintig 'onechte' kinderen aan zijn sterfbed en dat waren ze niet eens allemaal. De pater meende dat de vrouwen trots waren op hun lichtgekleurde kinderen. 'Ziet eens welk een schoon lief kind, het is zelfs bijna blank' vertelden de vrouwen hem wanneer zij hun kinderen naar het altaar brach-

⁹⁶RAU: EBG 377 15-12-1872, 29-7-1873 en 8-2-1874.

⁹⁷ARA: MvK 1418.

ten om te laten dopen.⁹⁸ Niet alle relaties tussen zwarte vrouwen en blanke mannen waren vrijblijvend of onbetekenend. In 1874 schreef pater Schaap over de heer Lisonne van de plantage Boxtel, die al achttien of twintig jaar met zijn 'huishoudster' leefde. Samen hadden zij vier kinderen. Schaap drong aan op een huwelijk, want het ongehuwd samenleven vond hij een schande. 'Wat die man doet, — leven met eene huishoudster — doen hier alle mannen. 'T is geen schande, men noemt dat eenvoudig weg een Surinaams huwelijk!' 'T is verschrikkelijk, maar 't is zoo!'. Lisonne wilde wel trouwen, maar vreesde dat zijn familie in Nederland — waaronder zijn kinderen uit een eerder huwelijk — dan niets meer met hem te maken wilde hebben.⁹⁹

Over polygynie schreven de zendelingen en missionarissen weinig na de emancipatie. Zoals in de vorige paragraaf al werd vermeld was dat na de emancipatie alleen nog gebruikelijk in Boven-Para. In de overige districten leek polygynie nauwelijks nog voor te komen. Op de plantage Margaretha's-gift in het district Saramacca leefde tijdens het staatstoezicht de *basya* met drie vrouwen. De *basya*, al jaren van de gemeente uitgesloten, wist deze relaties lange tijd verborgen te houden voor de zendelingen. Toen Illy er in 1871 alsnog achter kwam en hem daarover aansprak, barste de *basya* in woede uit. Hij wilde weten wie over hem had gepraat en zwoer wraak te nemen op de verrader. Scheldend liep de *basya* weg nadat Illy hem had gevraagd of het dan soms niet waar was. De zendeling sloot vervolgens één van de vrouwen, een jong meisje, van de gemeente uit. Toen de *basya* dat hoorde, werd hij opnieuw razend en ging terug naar de zendeling om hem te vragen wat hem het recht gaf om zo te handelen.¹⁰⁰

Kortom, de schrijvers van de bronnen schetsten nog exact hetzelfde beeld van het Creoolse gezin als tijdens de slavernij. Sommigen meenden zelfs dat de relaties tussen mannen en vrouwen zwakker werden, omdat de verhuizingen veel scheidingen zouden veroorzaken.¹⁰¹ Een verhuizing maakte herstel van een verbroken relatie onwaarschijnlijk, maar er zijn geen concrete aanwijzingen dat scheidingen en instabiele relaties door verhuizingen werden bevorderd. In de *Specialiën* van Schoonoord en Hooiland zijn voorbeelden te vinden van relaties die werden verbroken door verhuizingen, maar vaker werden andere redenen voor een breuk genoemd.¹⁰² Wel lijkt de goudexploitatie een ongunstig effect te hebben gehad op de gezinsverhoudingen; mannen waren zeker een half jaar weg van huis wanneer zij de binnenlanden introkken om goud te zoeken.

Ook in het *Koloniaal Verslag* van 1878 werd gesuggereerd dat de gezinsverhoudingen zwakker werden na de emancipatie. Steeds meer vrouwen met kinderen zouden in moeilijkheden zijn geraakt nadat zij door hun man waren verlaten. Zij zouden in

⁹⁸BNPCR: 3578.

⁹⁹BNPCR: 3073.

¹⁰⁰ABUH: 15 Lb 11b Catharina-Sophia.

¹⁰¹In Saramacca zag de zendeling Illy vrouwen van elders komen zonder hun mannen, omdat die de oude plantages niet wilden verlaten. Een deel van de vrouwen nam vervolgens een andere man (ABUH: 15 Lb 11b Catharina-Sophia).

¹⁰²RAU: EBG 373; 374; 376; 377.

armoede leven of in de prostitutie terecht zijn gekomen.¹⁰³ Er zijn geen aanwijzingen dat vrouwen veelvuldig in de criminaliteit betrokken raakten; de gevangenis werd door slechts weinig vrouwen bevolkt.¹⁰⁴

Welke redenen hadden de vrijgemaakten eigenlijk om huwelijken te sluiten en een gezinsleven te leiden naar West-Europees model? Het sociaaleconomische belang van het huishouden steeg na de emancipatie, maar maakte het kerngezin niet onontbeerlijk. Zoals in de vorige paragraaf al duidelijk werd, bleven in Coronie en Boven-Para de sociale en economische relaties van vrijgemaakten buiten het huishouden en gezin belangrijk. Familie en gezin waren in de genoemde districten dan ook — net als tijdens de slavernij — sterk verweven met de gemeenschap. In andere districten kwamen de huishoudens na de emancipatie meer op zichzelf te staan door het uiteenvallen van de oude plantagegemeenschappen, maar de relaties buiten het huishouden bleven van belang. Een vrouw was voor de zorg van zichzelf en haar kinderen niet alleen afhankelijk van haar man, maar kon rekenen op de steun van haar familie en anderen uit de Creoolse gemeenschap. Over de netwerken van Creoolse vrouwen is helaas niets te vinden in de bronnen. Toch is het zeer aannemelijk dat deze belangrijk waren; vooral in de stad, waar vrouwen ruim in de meerderheid waren en economisch zelfstandig opereerden waren zij op elkaar aangewezen. Seksuele verbintenissen tussen vrouwen, het *mati-werk*, zijn tot heden ten dage een geaccepteerd verschijnsel in de Creoolse volksklasse, maar in de bronnen is niets te vinden over dergelijke relaties — wellicht werden zij niet als zodanig herkend. In ieder geval behielden Creoolse vrouwen na de emancipatie hun zelfstandige positie binnen het gezin en de samenleving, zonder dat daarbij sprake was van een matrilineair verwantschapssysteem zoals bij de bosnegers. Vrouwen werden niet meer gedwongen hetzelfde zware veldwerk te doen als mannen, maar dat plaatste hen niet in een, voor Noord-Amerikanen en West-Europese begrippen, traditionele rol in het gezin (Smith 1992: 278-279). Het matrifocale gezin was een geaccepteerde sociale eenheid en de emancipatie bracht daar geen verandering in. Het lamenteren van de zendelingen laat dan ook vooral zien dat de vrijgemaakten hun normen ten aanzien van relaties, familie en gezin al lang hadden vastgesteld. Noch het instellen van nieuwe regels en wetten, noch het zedenpreken van missionarissen en zendelingen vermochten daar weinig aan te veranderen.

6. Sociale organisatie, de Creoolse religie, taal en geneeskunde als uitingen van vrijheid

De plantagesamenlevingen, die vóór 1863 zoveel betekenden voor hun bewoners, verloren na de emancipatie in grote delen van Suriname hun waarde. Soms kon de komst van immigranten de samenstelling van de plantagesamenlevingen veranderen.

¹⁰³ *Koloniaal Verslag* 1878.

¹⁰⁴ *Koloniale Verslagen* 1876-1881.

Ernstige etnische conflicten waren zeldzaam, maar de verhouding tussen vrijgemaakten en immigranten leverde wel spanningen op. Een enkele keer liep de zaak flink uit de hand. In 1869, dus nog tijdens het staatstoezicht, kregen twee Chinezen en twee vrijgemaakten ruzie. De ruzie escaleerde en resulteerde in een grote vechtpartij tussen Chinezen en vrijgemaakten, waarbij steeds meer personen betrokken raakten.¹⁰⁵ Ook tussen verschillende groepen immigranten ontstonden problemen. Op 24 juni 1879 was de zendeling Meissel op Catharina-Sophia getuige van een ernstig gevecht, om onbekende reden, tussen Hindostanen en Engelse Creolen. Niemand werd gedood, maar velen raakten gewond, sommigen zelfs zwaargewond. Ook vrouwen schuwden het gevecht niet en gooiden kokend suikerwater over de vechters. Verbrandingen waren daarvan het gevolg. Ten slotte raakten ook Surinaamse Creolen in het gevecht verwikkeld en zoals Meissel schreef, werden zij door de koelies die 'nu eenmaal tegen negers vochten' geslagen en in het water gegooid.¹⁰⁶

Het waren uiteraard niet alleen de immigranten die de veranderingen teweeg brachten. Vrijgemaakten verlangden naar onafhankelijkheid en wilden niet langer worden gedomineerd, ook niet door andere vrijgemaakten. De helpers van de Herrnhutters verloren na de emancipatie veel van hun zeggenschap. Het ambt bleef wel bestaan, maar zij werden niet langer gerespecteerd. Hun waarschuwingen werden met smaad afgewezen.¹⁰⁷ Uitzonderingen waren er wel, zoals op de suikerplantage Hooiland, waar de dienaarbroeder Petrus Profijt de kerk vol wist te krijgen. Zelfs de jongeren, die over het algemeen nog maar weinig autoriteit verdroegen, hield hij in toom. Petrus Profijt, die ook opzichter was, stond volgens de zendeling Hasewinkel zowel bij de blanken als bij de Creoolse bevolking in hoog aanzien.¹⁰⁸ De hechte christelijke gemeenschap op Hooiland was echter gedoemd te verdwijnen. De plantage werd verkocht en de gemeenschap zou worden ontbonden, schreef een zendeling op 28 april 1878. De zendeling betreurde de verkoop, maar stond machteloos. Het werd de voorlaatste notitie in de *Specialiën* van de plantage die de Herrnhutters zo dierbaar was.¹⁰⁹

Eerder in dit hoofdstuk werden de vergeefse pogingen van de zendeling Menze beschreven om de Creoolse landbouwers tot organisatie te bewegen. Enkele jaren later had hij meer succes en lukte het hem om in een dorp bij fort Nieuw-Amsterdam — of het hetzelfde dorp betrof is niet bekend — een gemeenschapsraad in te voeren. Hij deelde het dorp in districten in en plaatste in ieder district een oudere en een jongere helper. Die helpers, in totaal tien, vormden de gemeenschapsraad met de oudste aan het hoofd. De helpers moesten erover waken dat alles ordelijk verliep, dat 'slechte subjecten' niet werden getolereerd, dat de kinderen regelmatig naar school gingen en de volwassenen naar de kerk. Verder dienden zij de zendeling in te lichten over de zieken

¹⁰⁵LS: HvJ, Criminele stukken 1869.

¹⁰⁶ABUH: 15 Lb 11b Catharina-Sophia.

¹⁰⁷*Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1878: 1010-1011.

¹⁰⁸*Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1877: 429-430.

¹⁰⁹RAU: 377 28-4-1878.

en de armen, alsmede hem te begeleiden bij de huisbezoeken in het dorp. De oudste helper genoot bovendien het vertrouwen van de autoriteiten en werd door de commissaris als burgemeester aangesteld. De zendeling hoopte dat het inzetten van de helper als burgemeester de handhaving van de orde ten goede zou komen, maar vreesde dat het burgemeesterschap een moeilijke taak was die de man tijdverlies en hinder zou bezorgen. Ondanks zijn invloed wist de burgemeester-helper de Afrikaans-Surinaamse religie niet te verbannen. Hij stuitte op veel verzet en kritiek toen een vrouw stierf kort nadat hij een *winti-prey*, die de vrouw moest genezen, had onderbroken en verboden.¹¹⁰

Over het algemeen was er in de vrije agrarische gemeenschappen geen plaats voor de hiërarchie die de planters tijdens de slavernij in de plantagesamenlevingen hadden aangebracht. Voor de *basya* was geen leiderschap meer weggelegd. Nergens verschijnt hij in de bronnen als de persoon die de agrarische gemeenschappen bestuurt of aanvoert. Vrijgemaakten die voorheen als ambachtslieden of fabrieksarbeiders op de plantages werkten, trokken veelal naar de stad (Van Lier 1949: 250). Volgens Riko (1883: 71-72) zouden kleurlingen afkerig zijn van de veldarbeid. Zij zouden veelal naar Paramaribo zijn getrokken, waar zij ambachten beoefenden of als bedienden werkzaam waren.

Vrijgemaakten hielden niet krampachtig vast aan tradities en oude vormen van sociale organisatie, maar dat betekende niet dat alles wat was opgebouwd in die gemeenschappen verloren ging. Integendeel, de Creoolse cultuur die zich op de plantages had ontwikkeld, was essentieel bij de vorming van een vrije Creoolse samenleving. In het vorige hoofdstuk werd betoogd dat de assimilatiepolitiek van de overheid het behoud van de Creoolse cultuur niet kon verhinderen. Zo bleef de *wintireligie* bestaan, ondanks het verbod op het praktiseren van die religie. Verder konden westerse normen en idealen ten aanzien van huwelijk en gezin niet worden opgedrongen met nieuwe regels en tuchtmaatregelen. Ook het onderwijs droeg weinig bij tot de assimilatiepolitiek, want de scholen werden slecht bezocht door de vrijgemaakte kinderen.¹¹¹ In 1876 werd daarom de leerplicht ingevoerd met het Nederlands als voertaal. Het *Sranan* werd beschouwd als een taal die de vooruitgang belemmerde. 'Een armzaliger voertuig van beschaving is bijna niet denkbaar' werd in 1880 in de *West-Indiër* geschreven, toen het onderwijs nog steeds geen groot succes was.¹¹² Ook de Creoolse geneeskunde was voor de autoriteiten en geestelijken in het land een bedenkelijke zaak. In afgelegen gebieden was er overigens niet altijd een arts aanwezig en waren de mensen op de traditionele geneeskunde aangewezen. Bij sommigen, die wel toegang hadden tot de reguliere artsen en hospitalen, boezemde de traditionele geneeskunde meer vertrouwen in dan de gangbare geneeskunde. Vaak maakten de vrijgemaakten gebruik van beide vormen van geneeskunde: zij riepen de hulp van genezers in wanneer de westerse geneeskunde de patiënt niet had kunnen genezen. Zo was dat overigens ook al tijdens de slavernij. Toen waren er weliswaar chirurgijns die

¹¹⁰*Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1880: 152-153.

¹¹¹Zie bijvoorbeeld *West-Indiër* 3-6-1874.

¹¹²*West-Indiër* 15-12-1880.

de zieke plantageslaven behandelden, maar zij hadden lang niet altijd kennis van zaken en bovendien waren zij niet constant op de plantages aanwezig. Een behandeling met inheemse kruiden door 'dresnegers' of 'dresmama's' leverde vaak een beter resultaat op (Beeldsnijder 1994: 206-207).

De zendelingen waren fel gekant tegen de Creoolse geneeskunde, die nauw was verbonden aan de *wintireligie* en door religieuze specialisten werd uitgevoerd.¹¹³ De zending C.G. Häfner noemde de 'toverdoktoren' zelfs een landsplaag. De mensen hadden er veel geld voor over om op Afrikaans-Surinaamse wijze te worden genezen.¹¹⁴ In het Saramacca-district betaalde een aan waterzucht lijdende man tachtig gulden voor de behandeling. Een andere man betaalde honderdtwintig gulden voor de genezing van zijn vrouw, die na de behandeling stierf.¹¹⁵ Vooral wanneer de behandeling eindigde met de dood van de patiënt leidde dat tot uitvoerige beschrijvingen. In de *West-Indiër* werd bijvoorbeeld een rechtszaak naar aanleiding van een *bakru* genezing met dodelijke afloop uitgebreid en met afkeer verslagen. De patiënte moest urenlang dansen en zou zijn geslagen. Verder moest zij van alles drinken, zoals het bloed van een levend doorgesneden pad, een drank uit een fles en uit een tobbe dronk zij water waarin allerlei dingen waren gemengd.¹¹⁶

In het *Koloniaal Verslag* werd vermeld dat de gezondheidstoestand onder de vrijgemaakten in de Boven-Para en Boven-Suriname goed was, maar beter zou zijn wanneer de Creolen niet weigerden om geneeskundige hulp in te roepen.¹¹⁷ De zending Braukmann weet de vele sterfgevallen op de houtplantages Hannover en La Prospérité in het Paragebied in de laatste maanden van 1873 deels aan vergiftiging door behandeling met kruiden en planten. Onbekendheid met bepaalde kruiden lag daar volgens hem blijkbaar aan ten grondslag, want hij voegde eraan toe dat er in het hele Paragebied geen arts aanwezig was die de kruiden en planten kon onderzoeken en kon bepalen hoe sterk de invloed daarvan was op het lichaam. Met medicijnen uit de apotheek kwam men bij de Parabewoners niet ver meende Braukmann. In het uiterste geval namen zij castorolie, Engels zout of rabarber.¹¹⁸ Wellicht waren de 'dresnegers', die tijdens de slavernij de zieken met kruiden behandelden, na de emancipatie uit het gebied weggetrokken of moeilijk bereikbaar geworden, waardoor de mensen zelf met de kruiden gingen experimenteren.

De schrijvers van de bronnen stonden veelal afwijzend tegenover de Creoolse cultuur, en met name de Creoolse *wintireligie* werd als verderfelijk beschouwd. Het is echter duidelijk dat in de eerste jaren na de emancipatie deze cultuur en religie juist bijzonder belangrijk was voor het behoud van de Creoolse identiteit en groepsolidari-

¹¹³*Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1880: 70-71, 159-261; *Berigten uit de Heiden-Wereld* 1874: 142-143.

¹¹⁴*Nachrichten aus der Brüdergemeine* 1876: 62-63.

¹¹⁵ABUH: 15 Lb 11b Catharina-Sophia 1875.

¹¹⁶*West-Indiër* 26-3-1876.

¹¹⁷*Koloniaal Verslag* 1877.

¹¹⁸ABUH: 15 Lb 11a Berseba.

teit (vgl. Simpson 1978: 299; Rowe & Shelling 1991: 127). Dankzij de Creoolse cultuur. bleef er — ondanks de verhuizingen en veranderingen in sociale organisatie — een Creoolse gemeenschap bestaan.

Kortom, de vrijheid bracht een zoektocht naar nieuwe samenlevingsvormen en werk buiten de plantagelandbouw op gang. Steeds minder vrijgemaakten waren nog bereid om op de plantages te blijven werken. Vooral op de suikerplantages, die de meerderheid van de plantages vormden, was het verzet tegen het verleden een belangrijke motivatie om de plantages te verlaten. Toch kwam de trek weg van de plantages niet alleen voort uit verzet tegen het verleden, maar werd die ook gestimuleerd door de aantrekkingskracht van Paramaribo en van de goudexploitatie in het binnenland.

Degenen die in de districten achterbleven, werkten als plantagearbeiders of probeerden een bestaan op te bouwen in de kleine landbouw. Dat laatste bleek echter in grote delen van Suriname geen succes te worden. Het vertrek van vrijgemaakten, het uit elkaar vallen van de oude plantagegemeenschappen en de geringe mogelijkheden om in de suikergebieden land te kopen lagen aan die mislukking ten grondslag. Daardoor bleef er geen sociale basis over, waarop de boerengemeenschappen voort konden bouwen. Wat betreft het gezinsleven veranderde er weinig na de emancipatie. Voor de zendelingen en missionarissen werd het Creoolse gezinsleven een deceptie: het huwelijk en kerngezin waren verre van ingeburgerd. Net als tijdens de slavernij speelde het gezinsleven van de vrijgemaakten zich niet alleen binnen het huishouden af. Vrouwen hoefden niet meer op het veld te werken, maar zij werden daardoor niet volledig afhankelijk van hun echtgenoten. Zij konden rekenen op hun netwerk van familieleden, vriendinnen en anderen uit de Creoolse gemeenschap. De Afrikaans-Surinaamse cultuur droeg in belangrijke mate bij tot het behoud van de Creoolse identiteit en groepsolidariteit.

In Coronie en het Paragebied slaagden de vrijgemaakten er wel in zich blijvend als *peasants* te vestigen. Tijdens het staatstoezicht hadden zich weinig verschuivingen voorgedaan. Niet alleen was het moeilijk om de geïsoleerde districten Coronie en Para te verlaten, maar ook was het werk op de katoen- en houtplantages lichter dan op de suikerplantages. Verhuizen werd daardoor minder aantrekkelijk. De uitgebreide familienetwerken in deze gebieden, die dankzij de gunstige demografische situatie groter waren dan elders in Suriname, bleven daardoor intact en vormden de basis voor de kleine landbouw. Ten slotte bleken de katoen- en houtplantages niet meer rendabel te zijn. De vrijgemaakten kregen daardoor de kans om land op of nabij hun geboortegrond te kopen. Zowel familie als de oude plantagegemeenschappen vormden de basis voor de continuering van de landbouw in Coronie en het Paragebied. De boerengemeenschappen in Coronie en Boven-Para passen in het beeld van de *moral economy*, die in de eerste plaats voor hun eigen huishouden produceerden en die sterk afhankelijk waren van familie en gemeenschap. De *proto-peasant* these lijkt daarmee het meest te gelden voor de minst typische plantagegebieden.